Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“ журналына әлавә

4
1983

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

ОКТЈАБР—ДЕКАБР
1983
№ 4(116)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә

МҮНДӘРИҸАТ

Методика вә иш тәҹрүбәси

Ә. Әфәндизадә — Ваһид тәләбләр вә мүәллимләримизин гаршысында дуран вәзифәләр . . . 3
М. Гијасбәјли — Зәрфин тәдриси мәсәләсинә даир . . . 7
Һ. Гафаров — Фе'ли сифәтләрин тәдрисиндә сөз јарадыҹылығы просесинин өјрәдилмәсинә даир . . . 9
С. Һәкимова — Шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишаф етдирилмәси тәҹрүбәсиндән . . . 14
Ә. Әлијев — Ашыг поезијасынын тәдрисиндә бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси . . . 19
М. Баһарлы — Јарадыҹы ахтарышда . . . 23
Һ. Һачыјев — М. Һүсејнин јарадыҹылығы һаггында мә'луматын верилмәсинә даир . . . 28
П. Әләкбәрова — Мәктәбләрдә дил-әдәбијјатын тәдриси методикасынын сәмәрәли тәшкили . . . 31

Нәзәри гејдләр

А. Ахундов, И. Әһмәдов — Бизим фикримизчә . . . 34
С. Гулијева — Әдәбијјатшүнаслыг терминләри дәгиг олмалыдыр . . . 37
А. Әлизадә, Ф. Парәнчи — Нисби әвәзликләр һаггында . . . 39
М. Һүсејнова — Хәбәр категоријасынын бә'зи хүсусијјәтләри һаггында 42
Б. Ҹәлилов — Шәрт будаг ҹүмләсинин бир типи һаггында . . . 44
С. Сејидова — Мүрәккәб ҹүмләнин компонентләринин мәгсәдә көрә ифадә васитәләринә даир . . . 45
Н. Хәлилов — Ә. Хаганинин әхлаги-тәрбијәви фикирләри . . . 48

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Б. Әһмәдов, Н. Кодзајева — «Лингвистик тәфәккүр» анлајышы вә онун инкишаф етдирилмәси һаггында . . . 52

Бу китаблары охујун

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинә даир практикум . . . 57
Азәрбајҹан дилиндә садә ҹүмлә синтаксисинин проблемләри . 58
Мәктәбдә ваһид нитг режиминин һәјата кечирилмәси јоллары һаггында . . . 60
Али мәктәбләрин рус групларында Азәрбајҹан дили тә'лими . 61
1983-чү илдә «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсиндә дәрҹ олунмуш материаллар . . . 62

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 4, 1983.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЕДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)

Методический сборник. Приложение к журналу «Азербайджан мектеби» — орган Министерства просвещения Азербайджанской ССР, № 4 (116), 1983.

СОДЕРЖАНИЕ

Методика и опыт работы

А. Эфендизаде — Единые требования и задачи учителей 3
М. Гиясбейли — О вопросах преподавания наречия 7
Г. Кафаров — Об изучении процесса словообразования в преподавании причастий 9
С. Хакимова — Из опыта развития эстетического воспитания учащихся . 14
А. Алиев — Изучение особенностей художественного мастерства в процессе преподавания ашугской поэзии 19
М. Бахарлы — В творческом поиске 23
Г. Гаджиев — Сведения о творчестве М. Гусейна 28
П. Алекперова — Эффективная организация методики преподавания азербайджанского языка и литературы в школах 31

Теоретические заметки

А. Ахундов, И. Ахмедов — По нашему мнению 34
С. Кулиева — Термины по литературоведению должны быть точными . 37
А. Ализаде, Ф. Паренджи — Об относительных местоимениях . . . 39
М. Гусейнова — О некоторых особенностях категорий сказуемого . . 42
Б. Джалилов — Об одном типе условного придаточного предложения . 44
С. Сеидова — О средствах выражения цели компонентов сложных предложений 45
Н. Халилов — Нравственно-воспитательные взгляды А. Хагани . . . 48

В помощь самообразованию учителя

Б. Ахмедов, Н. Кодзаева — Понятие «Лингвистическое мышление» и его развитие 52

Читайте эти книги

Книга о современном азербайджанском языке 57
Проблемы синтаксиса азербайджанского языка 58
О путях претворения в жизнь речевого режима в школе 60
Изучение азербайджанского языка в русских группах высших учебных заведений 61
Материалы, опубликованные в 1983 году в журнале «Преподавание азербайджанского языка и литературы» 62

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.
Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана

ВАҺИД ТӘЛӘБЛӘР ВӘ МҮӘЛЛИМЛӘРИМИЗИН ГАРШЫСЫНДА ДУРАН ВӘЗИФӘЛӘР

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ
педагожи елмләр доктору, профессор

Сов. ИКП МҚ-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри J. В. Андропов јолдаш Сов.ИКП МҚ-нын 1983-чү ил ијун пленумундакы нитгиндә әмәк интизамы вә ганун-гајданы мөһкәмләтмәји, мүтәшәккиллик вә мәс'улијјәти јүксәлтмәји ичтимаи гурулушумузу тәкмилләшдирмәјин үмуми просесинин тәркиб һиссәси кими гијмәтләндирмишдир.

Доғма партијамыз өјрәдир ки, сосиализм чәмијјәтиндә әмәк интитизамыны даһа да мөһкәмләндирмәк мәсәләсинә кениш мә'нада јанашылмалыдыр. Әмәк интизамы мүәјјән едилмиш гајда вә ганунлара, гаршыда дуран вәзифәләрә, верилмиш тапшырыглара мүнтәзәм вә шүурлу сурәтдә әмәл етмәк демәкдир. Әлбәттә, кәрәк һәр бир саһәдә гаршыја гојулан вәзифәләр, тәләбләр конкрет шәкилдә мүәјјәнләшдирилсин ки, онлара әмәл олунмасы ичранын сәмәрәлилијини, кејфијјәтлилијини тә'мин етсин. Бу, халг маарифи шәбәкәсинин фәалијјәтини мәгсәдјөнлү идарә етмәкдә дә, һәмин саһәдә чалышан һәр бир мүтәхәссисин әмәјинин аһәнкдарлығына, интенсивлијинә дүзкүн истигамәт вермәкдә дә чох мүһүм шәртләрдән бирилир. Белә тәләбләрин, гаршыја гојулан әсас вәзифәләрин, методик көстәришләрин вә с. бир чоху Мaариф Назирлијинин һазырладығы тә'лимати мәктубларда, гијмәт нормаларында, төвсијәләрдә, коллекијанын гәрарларында вә с. өз әксини тапыр. Мәктәб вә мүәллимләримизин фәалијјәтини низама салмагда, онларын әмәк интизамыны мөһкәмләндирмәкдә һәмин сәнәдләр әвәзсиз рол ојнајыр. Белә сәнәдләрдән бири дә республика Маариф Назирлијинин «Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинә, јазы ишләринин апарылмасы вә дәфтәрләрин јохланмасына верилән ваһид тәләбләр» адлы методик (тә'лимати) мәктубдур. Һәмин методик мәктуб кечән дәрс илинин сонларындан е'тибарән рәһбәрлик вә практик ишдә истифадә етмәк үчүн мәктәбләрин ихтијарына верилмишдир. О, әввәлчә китабча шәклиндә бурахылмыш, сонра исә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 1983-чү ил 2-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур. Һәмин методик мәктубдакы көстәришләр — ваһид тәләбләр әслиндә мәктәбин бүтүн коллективи үчүн нәзәрдә тутулмушдур, лакин орада дил-әдәбијјат мүәллимләринин пајына дүшән вәзифәләр даһа кениш јер тутур.

Методик мәктуб ики һиссәдән ибарәтдир. Онун биринчи һиссәсиндә мәктәбдә ваһид нитг режиминә верилән тәләбләрдән вә бу тәләбләрин һәјата кечирилмәси јолларындан бәһс олунур.

Мә'лум олдуғу үзрә, мәдәни јүксәлишимизин индики инкишафы дөврүндә һәр бир кәнч вәтәндашын савадлы нитгә јијәләнмәси тәсәррүфат вә ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә онун фәал иштиракыны тә'мин едән чох вачиб шәртләрдән бирилир. Бөјүмәкдә олан кәнч нәсли ләјагәтли әмәк фәалијјәтинә һазырламагда онлары мүкәммәл нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк дә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк исә башлыча олараг мәктәбин үзәринә дүшүр.

Бә'зиләри һәлә дә белә дүшүнүрләр ки, шакирдләрә мәдәни нитг вәрдишләри ашыламаг, күја, тәкчә

Scanned with CamScanner

дил-әдәбијјат мүәллиминин вәзифәсидир. Әлбәттә, дил-әдәбијјат мүәллими һәмин саһәдә апарычы рол ојнајыр. Лакин «Тәк әлдән сәс чыхмаз», дејибләр. Мәктәбин бүтүн коллективинин бу ишдә мәс'улијјәт вә гајғысы олмазса, әсл мәгсәдә наил олмаг мүмкүн дејил. Елә буна көрә дә мәктәбдә бүтүн фәнләрин тәдриси гојулушуна елә јанашмаг лазымдыр ки, шакирдләри нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк ваһид бир просес кими бүтүн мүәллимләрин үмуми гүввәси илә һәјата кечирилсин. Һәмин саһәдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләринә верилән тәләбләр дикәр фәнн мүәллимләри үчүн дә һәм дәрсдә, һәм дә синифдәнхарич тәдбирләрдә, еләчә дә пионер вә комсомол тәшкилатларынын ишиндә әсас тутулмалыдыр. Бурадан нәтичә чыхарылмалыдыр ки, мәктәблиләри шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтинә, еләчә дә мүкәммәл јазы савады вәрдишләринә јијәләндирмәкдә дил-әдәбијјат мүәллиминин үзәринә даһа бөјүк вәзифәләр дүшүр.

Бәс ваһид нитг режиминә верилән тәләбләр нәләрдән ибарәтдир? Бунлар методик мәктубун «Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинә верилән тәләбләр», «Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләринә верилән ваһид тәләбләрин јеринә јетирилмәсиндә педагожи коллективин фәалијјәти» бөлмәләриндә конкрет шәрһ олунмушдур.

Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин тә'лим әмәјинин үмуми сәвијјәсини јүксәлтмәк саһәсиндә мүәллим коллективинин әлдә етдији мүвәффәгијјәтләр һәмин тәләбләри — шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинә верилән ваһид тәләбләри мәктәбин нә дәрәчәдә һәјата кечирмәсиндән чох асылыдыр.

Методик мәктубда көстәрилмишдир ки, вахташыры педагожи шураларын, мәктәбдахили нәзарәт системинин фәалијјәт планына шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгини инкишаф етдирмәјә верилән тәләбләрлә әлагәдар мүвафиг мәсәләләр дахил едилмәлидир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат үзрә методбирләшмәләрин иш планында белә мәсәләләр хүсуси јер тутмалыдыр: мәсәлән: 1) мәктәбдә ваһид нитг режимини һәјата кечирмәкдә дил-әдәбијјат мүәллимләринин вәзифәләри; 2) шакирдләрин шифаһи нитгиндә мүшаһидә едилән башлыча нөгсанлар вә онларын арадан галдырылмасы јоллары; 3) шакирдләри әдәби тәләффүз вәрдишләринә јијәләндирмәјин јоллары вә васитәләри; 4) мәктәбдә шакирдләрин ифадә вә инша јазы бачарыгларынын вәзијјәти, мөвчуд нөгсанлары арадан галдырмағын јоллары; 5) инша јазыларынын тәкмилләшдирилмәси үзәриндә ишин тәшкили јоллары; 6) шакирдләрә лүғәтләрдән истифадә бачарыглары ашыланмасы тәчрүбәсиндән; 7) шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәкдә техники васитәләрдән истифадә јоллары; 8) шакирдләри ифадәли оху вәрдишләринә јијәләндирмәјин башлыча шәртләри; 9) шакирдләрин савадында кәсирләри арадан галдырмағын сәмәрәли јоллары вә с.

Маариф Назирлији јухарыда ады чәкилән методик мәктубла јанашы, 1983-чү илдә «Мәктәбдә ваһид нитг режиминин һәјата кечирилмәси јоллары һаггында» адлы бир китабча— методик төвсијә дә чап етдириб мәктәбләрин истифадәсинә вермишдир (мүәллиф Ә. Әфәндизадәдир). Һеч шүбһәсиз ки, бу да мәктәбдә ваһид нитг режими илә әлагәдар мүһүм проблемин оптимал һәллиндә мүәллимләримизин фәалијјәтинә јахындан көмәк көстәрә биләчәкдир.

Методик мәктубун икинчи һиссәси «Үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин јазы ишләри һаггында» адланыр. Бу һиссәдә јазы ишләринин нөвләри, шакирд дәфтәрләринин мигдары, дәфтәрләрин апарылмасына верилән ваһид тәләбләр вә јазы ишләринин јохланмасы гајдаларындан бәһс едилир; конкрет көстәриш вә төвсијәләр верилир. Һәмин көстәришләр дәфтәрләрин вә јазы ишләринин апарылмасында мүәллимләрин гаршысына чыхан бир сыра чәтинликләри арадан галдырмағы тә'мин едир, бу саһәдә ваһид систем јарадылмасына истигамәт верир. Һәмин методик мәктуб практик иш просесиндә мүәллимләримизи дүшүндүрән бир сыра суаллара ајдын чаваб верир; мәсәлән: Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан шакирдләрин нечә дәфтәри олмалыдыр? Өјрәдичи јазыларын гијмәтләрини синиф журналына көчүрмәк вачибдирми? Дәфтәрләрин үстү нечә јазылмалыдыр? Өјрәдичи вә јохлама јазы ишләри һансы мүддәтләрдә вә нечә јохланмалыдыр? Сәһвләр нечә ишарә едилмәлидир? вә с.

Јени тә'лиматда һәр синиф үзрә ил боју апарылачаг јекунлашдырычы јазыларын конкрет мигдары көстәрилмишдир. Бунлар јохлама мәгсәди дашыјан имла, ифадә вә инша јазылардан ибарәтдир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, методик мәктубда јекунлашдырычы јазыларын тәклиф олунан мигдары төвсијә характери дашыјыр. Буна көрә дә мүәллим өз ишини планлашдыраркән лазым билдикдә һәмин төвсијәдә мүвафиг дәјишикликләр дә апара биләр.

Дәфтәрләрин мигдары һаггындакы көстәришдә гејд олунур ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин һәр бири илә әлагәдар шакирдләрин бир јохлама дәфтәри олмалыдыр. Бәс һәр ики фәнн үзрә јохлама јазылары ејни бир дәфтәрдә апармаг үмуми тә'лиматы позмаг демәк дејилми? Хејр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, тә'лиматда верилән көстәриш үмуми характер дашыјыр: һәр фәнн үзрә јохлама јазылар үчүн хүсуси дәфтәр ајрылыр. Бир һалда ки, ики фәнни ејни бир мүәллим апарыр, јохлама јазылар үчүн онун бир дәфтәр ајырмасы да нөгсан дејил.

Бурада гаршыја икинчи бир суал да чыхыр: шакирдләр ев јохлама иншаларыны һансы дәфтәрдә јазмалыдырлар? Бу мәгсәд үчүн үмуми јохлама дәфтәринә әлавә олараг башга бир дәфтәр ајырмаг мәсләһәт көрүлүр. Она көрә ки, синиф јохлама дәфтәрини евә апармаға шакирдләрә ичазә верилмир. Әкәр мүәллим ев јохлама ишләрини шакирдләрә ајрыча вәрәгәләрдә јеринә јетирмәји тапшырмышса, бу да гәбаһәт сајылмамалыдыр.

Методик мәктуб синиф-ев өјрәдичи јазылары үчүн 1 вә 2 нөмрәли дәфтәрләр ајырмағы төвсијә едир. Бунунла јанашы, орада гејд олунмушдур ки, мүәллим өз мүлаһизәсиндән асылы олараг һәмин ишләр үчүн бир дәфтәр ајырмагла да кифајәтләнә биләр. Лакин бир шәртлә ки, дәфтәрләрин вахтлы-вахтында јохланмасы тәләбләринә чидди риајәт етмиш олсун. Һәмин тәләбләр һансылардыр?

Методик мәктубда көстәрилир ки, IV синифдә бүтүн рүбләрдә, V синифдә исә бир вә икинчи рүбләрдә һәр дәрсдән сонра бүтүн шакирдләрин јазы ишләри; тә'лимин сонракы мәрһәләләриндә исә һәр дәрсдән сонра јалныз зәиф шакирдләрин, гүввәтлиләрдән исә бә'зиләринин мүһүм олан јазылары јохланмалыдыр; мүәллим өз ишини елә гурмалыдыр ки, һәфтәдә бир дәфә (IX-X синифләрдә ајда ики дәфә) бүтүн јазы ишләри јохланмыш олсун. Илк бахышда бу тәләб мүәллим үчүн чох агыр көрүнә биләр. Әслиндә исә белә дејил, чүнки өјрәдичи јазыларын, јә'ни синифдә вә евдә јеринә јетирилән јазыларын әксәријјәти синифдәчә коллектив сурәтдә тәсһиһ олунур (буну мүәллим тәшкил етмәји бачармалыдыр). Методик мәктубда көстәрилдији кими, белә һалда «синифдә коллектив сурәтдә тәсһиһ едилән (шакирдләр тәрәфиндән) өјрәдичи јазылары мүәллимин әлавә олараг јохламасы вачиб сајылмыр».

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мәктәб тәчрүбәсиндә сәһвләрин коллектив тәсһиһи үзрә ишин мүхтәлиф формалары мөвчуддур. Мәсәлән, шакирдләрдән бири (вә ја нөвбә илә бир нечәси) јеринә јетирилмиш јазы ишиндәки чүмләләри бир-бир охујуб мүвафиг орфограмлар вә пунктограмлар һаггында коментарија верир (бу вә ја дикәр

Scanned with CamScanner

јазылыш гајдасыны изаһ едир). галанлары исә мүәллимин көстәриши илә өз јазыларындакы сәһвләри тәсһиһ едирләр. Јахуд шакирдләр дәфтәрләрини бир-бири илә дәјишдириб һәрә өз јолдашынын јазысыны јохлајыр вә с. Јазы ишләринин шакирдләрин тәсһиһ етмәсинин башга форма вә васитәләри дә вар ки, бурада онларын һамысы һаггында сөһбәт ачмаг имкан харичиндәдир.

Јухарыда дејиләнләрлә әлагәдар мүәллимләрин гаршысына чыха биләчәк ики парадоксал мәсәләјә дә тохунмағы лазым билирик. 1) Өјрәдичи јазылар синифдә коллектив сурәтдә тәсһиһ едиләркән, ола биләр ки, сәһвләрин бә'зиләри дүзәлдилмәмиш галсын; бу, мүәллимин фәалијјәтинә нөгсан кәтирмирми? Гәтијјән јох; лакин бир шәртлә ки, һәмин просесдә сәһвләрин тәхминән 80 фаизә гәдәринин арадан галдырылмасы тә'мин едилмиш олсун. 2) Өјрәдичи ифадә вә иншаларын да коллектив тәсһиһинә наил олмаг мүмкүндүрмү? Һәр шејдән әввәл нәзәрә алынмалыдыр ки, үмумијјәтлә, јарадычы јазыларын һәр бириндә шакирдин өз дәст-хәтти олур; онларын һеч бири бир-биринин ејни олмур. Буна көрә дә ифадә вә иншаларын коллектив тәсһиһини тәшкил етмәк мүәллимдән хүсуси педагожи усталыг тәләб едир. Демәк, мүмкүндүр, лакин чох чәтин, өзү дә һәмишә јох.

Мә'лум олдуғу үзрә, бундан әввәлки тә'лиматда өјрәдичи ифадә вә иншалары мүтләг гијмәтләндирмәк вә гијмәтләри синиф журналына көчүрмәк тәләб олунурду. Јени тә'лиматда исә бу мәсәләнин һәлли мүәллимин өз өһдәсинә бурахылыр; о, синифдә вә евдә јеринә јетирилән өјрәдичи јазылары (чалышма характерли) лазым билдикдә гијмәтләндирә, һәтта онлардан ән әһәмијјәтли оланларынын гијмәтләрини синиф журналына көчүрә дә биләр. Мүстәгил өјрәдичи јазылара исә мүтләг гијмәт верилир. Методик мәктубда көстәрилир ки, «Белә јазыларын гијмәтләринин журнала көчүрүлмәсиндә мүәллимин мүлаһизәси әсас тутулур». Бу ејни заманда о демәкдир ки, мүәллим, лазым билдикдә, өјрәдичи ифадә вә иншалардан анчаг бир гисминин (мәсәлән, 10-15 шакирдин) гијмәтләрини журнала көчүрмәклә дә мәһдудлаша биләр. Унутмаг олмаз ки, бу дејиләнләр јалныз өјрәдичи јазылара аиддир. Јохлама јазыларын һамысы мүәллим тәрәфиндән гијмәтләндирилмәли вә гијмәтләр синиф журналына көчүрүлмәлидир.

IV-VIII синифләрдә истәр јохлама, истәрсә дә өјрәдичи ифадә вә иншалар бир һәфтәдән, VIII-X (XI) синифләрдә исә он күндән кеч олмајараг јохланылыб шакирдләрә чатдырылмалыдыр.

Јени тә'лиматын тәләбинә көрә IV-X (XI) синифләрдә апарылмыш јохлама ишләриндә мүәллим сәһвләри дүзәлтмир, анчаг ишарә едир (сәһвин алтындан хәтт чәкир вә сәһифәнин һашијәсиндә шәрти ишарәләр гојур), гејдләр дә јаза биләр; мәсәлән: **т һәрфини дүзкүн јаз, натамамдыр** вә с. (Орфографик сәһвләр шагули дүз хәтлә (I), дурғу ишарәләри сәһвләри **V** ишарәси илә гејд едилир. Јохлама вә өјрәдичи характерли јарадычы јазыларда (ифадә, инша) јалныз орфографија вә дурғу ишарәләри сәһвләри дејил, **фактик, мәнтиги, грамматик сәһвләр вә нитг сәһвләри** (үслуб сәһвләри) дә көстәрилир; фактик сәһвләр һашијәдә **ф** һәрфи илә, мәнтиги сәһвләр **м** һәрфи илә, грамматик сәһвләр **г** һәрфи илә ишарә едилир; нитг (үслуб) сәһвләри исә сәтрин гаршысында вә ја сөзләрин алтындан далғалы хәтт чәкмәклә гејд олунур. Лазым кәлдикдә әлавә ишарәләрдән дә истифадә олунмасы мәгбул сајылыр.

Фактик сәһвләрә иншанын мөвзусу илә әлагәдар фактлары тәһриф етмәкдән ибарәт сәһвләр дахилдир; мәсәлән: **Сабир 1912-чи илдә вәфат етмишдир, М. Ф. Ахундов өз «Алданмыш кәвакиб» пјесиндә...** вә с. Мәнтиги сәһвләр ағылабатмајан, һәгигәтә ујғун олмајан, мәнтигә сығмајан фикирләрлә әлагәдар сәһвләрдир; мәсәлән: **Гар јағды, һавалар сојумаға башлады** (әксинә, һавалар сојујандан сонра гар јағыр), **Пајызда гарангушлар, гаратојуглар исти өлкәләрә көчүрләр** (гаратојуг көчәри гуш дејил) вә с. Грамматик сәһвләр сөз, сөз бирләшмәси вә чүмләнин гурулушунда јол верилән сәһвләрдән ибарәт олур; **көмәкчилик, көјәртәлик, охумушдурлар, нәгли чүмләси, чамаат дағылышдылар** вә с. Чүмләдә һәмчинс үзвләрдән истифадә гајдаларынын, сөз сырасынын позулмасы илә әлагәдар сәһвләр, васитәсиз нитглә васитәли нитгин гарышдырылмасындан ирәли кәлән гүсурлар, мүбтәда илә хәбәрин дүзкүн узлашдырылмамасы вә с. дә грамматик сәһвләр сырасына дахилдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, грамматик сәһвләр ифадә вә иншаны савад чәһәтдән гијмәтләндирәркән нәзәрә алыныр.

Нитг сәһвләринә, башлыча олараг а) сөздән онун мә'насына көрә дүзкүн истифадә етмәмәкдән; б) паронимләри бир-бири илә гарышдырмагдан (**әср** әвәзинә **әсир**; **мәһрум** әвәзинә **мәрһум** вә с.); в) јерли шивә сөзләри ишләтмәкдән; г) чүмләләр арасында заман әлагәсинин позулмасындан; ғ) әвәзликләрдән истифадә едәркән фикир анлашылмазлығына јол верилмәсиндән (**Закир китабы достуна верди вә ону тә'рифләди**); д) чүмләдә ејни сөзү јерсиз тәкрар етмәкдән вә с. кими сәһвләр дахилдир. Ифадә вә иншада шакирдин нитгинин лексик вә грамматик конструксијалардан истифадә бахымындан касыблығы да нитг сәһви һесаб едилир.

Методик мәктубда верилән ваһид тәләбләр сырасында шакирдләрин өз сәһвләрини тәсһиһ етмәләри үчүн төвсијә олунан гајдалар да диггәти чәлб едир. Һәмин гајдалара ујғун олараг шакирдләрдән тәләб едилмәлидир ки, јазыларыны өзләри тәсһиһ едәркән дүзкүн олмајан артыг һәрфин вә ја дурғу ишарәсинин үстүндән чәпәки хәтт чәксинләр; артыг сөзү, јахуд шәкилчи вә чүмләни назик үфүги хәтлә чызыб, үстүндә дүзкүн оланы јазсынлар. Сәһв јазылмыш сөз вә ја чүмләләри шакирдләрин мө'тәризәјә алмаларына јол верилмәмәлидир.

Нәтичә олараг гејд етмәк лазымдыр ки, һаггында бәһс етдијимиз методик мәктубдакы көстәришләрдә мәктәб вә мүәллимләримизин узуниллик тәчрүбәси әсас тутулмушдур. Лакин тәчрүбә һеч дә јериндә донуб галмыр. О даима ирәлијә кедир, зәнкинләшир, пүхтәләшир. Буна көрә һәмин методик мәктубдакы көстәришләрдә еһкам кими јох, мәгсәдәујғун вә јарадычы шәкилдә истифадә олунмасына, бу заман формализмә јол верилмәмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, буна методик мәктубдакы бә'зи көстәришләрин өзү дә әлверишли имкан јарадыр, мүәллимә мүәјјән мүстәгиллик верилмәсини тәләб едир.

Һеч шүбһәсиз ки, шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләринә, јазы ишләринин апарылмасы вә јохланылмасына верилән ваһид тәләбләр мәктәбләримиздә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг едиләчәк вә дил-әдәбијјат мүәллимләримиз һәмин тә'лиматдан ирәли кәлән вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирәчәкләр.

ЗӘРФИН ТӘДРИСИ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

Мәрзијә ГИЈАСБӘЈЛИ
филолокија елмләри намизәди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Нитг һиссәләри һәр һансы бир дилин һәм лексик, һәм дә грамматик хүсусијјәтләрини әкс етдирир. Мүстәгил нитг һиссәси олмаг е'тибарилә муасир Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибиндә зәрфләрин дә өзүнәмәхсус хүсуси јери вардыр. Бүтүн башга нитг һиссәләри кими,

Scanned with CamScanner

зәрфләр дә дилин дахили инкишаф ганунларына ујғун олараг лексик мә'насына, морфоложи әламәтләринә вә синтактик вәзифәсинә көрә мүәјјәнләшдирилир. Зәрфләрин истәр тарихи инкишафы просесиндә, истәрсә дә мүасир вәзијјәтиндә лексик-грамматик вәһдәтдә дәрк олунмасынын чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Дилчилик әдәбијјатында чүмләдә тутдуғу јериндән асылы олараг семантик чәһәтдән зәрфләр кими чыхыш едән сөзләрин, ејни заманда башга нитг һиссәләри илә — исим, сифәт, сајларла гарышдырылмасы, тәдрис заманы мүбаһисә төрәтмәси, məһз зәрфләрин ваһид бир ме'јар әсасында өјрәнилмәси илә изаһ олуна биләр. Зәрфләрин лексик-грамматик ме'јар әсасында мүәјјәнләшдирилмәси, һәр шејдән әввәл, тәдрисдә ашағыдакы мүһүм мәсәләләрин дәгигләшдирилмәсинә көмәк едәр:

а) зәрфләрлә гарышдырыла билән башга нитг һиссәләри арасында олан мүнасибәт вә һүдуд гисмән дә олса мүәјјәнләшәр;

б) зәрфләрин әмәлә кәлмәси просесинин һансы грамматик јолларла баш вердији ајдынлашдырылар, һәм дә бу јолла әмәлә кәлән башга нитг һиссәләриндән фәргләндириләр;

в) зәрфләрин бир нитг һиссәси кими дилдә төрәмәси вә формалашмасы просесинин тарихи јолу аз-чох ишыгландырылмыш олар;

г) зәрфләрин синтактик мөвгеји илә әлагәдар олараг, чүмләнин мүһүм бир үзвү олан зәрфлијин бу нитг һиссәси (зәрф) илә бағлы, гаршылыглы мүнасибәтләри, зәрфләрин сабитләшмәсиндә зәрфлијин ојнадығы рол өјрәнилә биләр.

Гаршыја белә суал чыхыр: зәрфләрин әмәләкәлмә јолларынын өјрәнилмәсинин әсас маһијјәти нәдән ибарәтдир?

Буну белә изаһ етмәк олар ки, семантик чәһәтдән зәрфә мәхсус әламәтләр кәсб етмиш башга нитг һиссәсинә мәнсуб сөзләр бу нитг һиссәсинин (зәрфин) лүғәт тәркибинә һазыр (донмуш) шәкилдә зәрф кими дахил олур. Бу груп зәрфләр төрәдији илк мәншәјиндән һәм мәзмун, һәм дә формача узаглашыб јени лексик кејфијјәтә (зәрфә) кечир. Бу чәһәтдән мүасир Азәрбајчан дилиндә анчаг зәрф кими ишләнән **сонра, јухары, ирәли, кери** сөзләрини буна мисал көстәрмәк олар. Һәмин сөзләрин вахтилә башга нитг һиссәләринә мәнсуб олдуғу, тарихән дүзәлтмә вә мүрәккәб олуб конверсија јолу илә зәрфә кечдији күман едилир.

Конверсија (кечид) түрк дилләринин, о чүмләдән дә Азәрбајчан дилинин нитг һиссәләринә хас олан бир һалдыр. Бу просесдә сифәт, сај, әвәзлик вә фе'ли бағламалардан бир груп сөзләр адвербиаллашыб (зәрфләшиб) зәрфә кечирләр ки, тәдрисдә һәмин мәсәләнин нәзәрә алынмасы олдугча фајдалыдыр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә әсасән ашағыдакы нитг һиссәләриндән олан сөзләр адвербиаллашма нәтичәсиндә зәрфә кечир:

1. Сифәтләрин адвербиаллашмасы нәтичәсиндә: **пәсдән, писдән, узагдан.**

«Вәли бәј әлләрини бир-биринә вуруб бәркдән күлдү» (Ә. Вәлијев). «Бајаты чағырмаг, сајачы сөзү демәк, пәсдән охумаг Күлгызын хошуна кәлирди (Ә. Вәлијев). «Таһир көзләрини долашдырыб узагдан саһилә баханда, түнд мави түстү бурахараг лимандан узаглашан бөјүк бир кәми көрдү (М. Һүсејн).

2. Сајларын адвербиаллашмасы нәтичәсиндә: **бирдән, чохдан.** «Мән бирдән хатырладым: рајон сијаси бүро рәиси вәзифәси бош галды» (Ә. Вәлијев). «Бу болшевики чохдан сусдурмаг лазым иди (М. Чәлал).

3. Әвәзлијин адвербиаллашмасы нәтичәсиндә: **һәрдән.**

«Вагифин дә көнлү чох едәр пәрваз, һәрдән сизин илә кәзә, дурналар (Вагиф).

4. Фе'ли бағламалар вурғусуну дәјишмәклә адвербиаллашыр: **гачараг, чапараг.**

«Јох, јох!» Гој һәлә галсын, гач **чапараг** кағызы сал почта (Ч. Мәммәдгулузадә).

Мүрәккәб сөзләр өз тарихи е'тибарилә дүзәлтмә сөзләрдән әввәл јарансалар белә, мүасир дилдә садә сөзләрдән дүзәлтмә, садә вә дүзәлтмә сөзләрдән исә мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси ганунаујғун һал һесаб едилир. Лакин сөзләрин әмәләкәлмә просесиндә бу мәнзәрәнин бә'зән там әксинә дә тәсадүф едирик. Белә ки, өз тарихи инкишафы илә әлагәдар, бир сыра дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр заман кечдикчә садә сөзләрә чеврилә билир. Бу, һәр шејдән әввәл, һәмин сөзләрдә мүәјјән дидактик дәјишиклијин баш вермәси илә шәртләнир. **Билдир, инишил** заман зәрфләри «бир илдир», «ики илдир» сөзләриндән məһз һәмин просеси кечирмә јолу илә төрәмишдир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә зәрфләрин артымында диалектләри дә бир мәнбә һесаб етмәк мүмкүндүр. Диалектләр, үмумијјәтлә, әдәби дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә мүһүм мәнбәләрдән бири сајылыр. Әдәби дилин лүғәт тәркибинин диалектләр һесабына зәнкинләшмәсиндә јазычыларымыз хүсуси рол ојнајырлар. Диалектләрдән онларын әдәби дилимизә кәтирдикләри **фараш, шыдырғы, әлбәһәл** кими зәрфләр буну сүбут едән амилләрдән биридир.

«Манга үзвләринә алтдан-алтдан бахыб, кимин нә чүр ишләдијинә нәзәр салдыгдан сонра **фараш** әкилмиш бир колун јанына кәлди» (Ә. Вәлијев). «Зивәрин конспектләри имтаһанлар башланһабашлананда ишә дүшүр, гыз **кечәләр** дә јатмајыб **шыдырғы** әзбәрләјирди (М. Әлизадә). «Молла башлады дәрс вермәјә, көрдү ки, бу ушаг елә фәрасәтли, елә зеһинлиди ки, дедијини әлбәһәл көтүрүр («Азәрбајчан нағыллары»).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә зәрфләрин зәнкинләшмәсиндә башга дилләрдән сөзләр алынмасынын да мүәјјән ролу олмушдур. Әрәб, фарс дилләриндән алынма **әбәдән, һөвлнак, накаһан, нагафил** кими зәрфләр буна мисал ола биләр.

«Мәним нә борчумдур ки, мәвачибиниз аз, зәһмәтиниз һәддән артыг вә раһәтлијиниз әбәдән јохдур» (Ч. Мәммәдгулузадә). «Заһид јалан демирди, сон вахтлар кечә јарысы бә'зән бир нечә дәфә пычылтыја һөвлнак јериндән галхар, дәли кими о јан, бу јана бахар, анчаг отагда һеч кәси көрмәзди (С. Гәдирзадә). «Гонур бир талаја накаһан, Һүсејн көрүр ону, чатылыр гашы (М. Раһим). «...Вә аз галмышды дурам, бир өзкә тәрәфә үз гојам, бирдән аһа, рәфигим Рзагулу бир тәрәфдән **нагафил чыхды»** (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бураја гәдәр дедикләримиздән белә гәнаәтә кәлирик ки, тәдрис просесиндә зәрфләрә һәм дә нәзәри мөвгедән јанашылмасы шакирдләрә верилән биликләрин даһа әсаслы олмасына тә'сир көстәрә биләр.

●

ФЕ'ЛИ СИФӘТЛӘРИН ТӘДРИСИНДӘ СӨЗ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ПРОСЕСИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

Һашым ГАФАРОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Апарылмыш тәдгигатлар көстәрмишдир ки, фе'ли сифәтләрин субстантивләшмәси мәсәләсинә ики аспектдән јанашмаг даһа дүзкүндүр. Бунлардан бири лингводидактик, дикәри исә методик аспектдир. Лингводидактик аспектә көрә фе'ли сифәтләрин исмә кечмәси дилин өз дахили имканлары һесабына онун лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси

Scanned with CamScanner

кими гијмәтләндирилир. Бу просес ики јолла баш верир. Әввәлинчиси дилчиликдә там субстантивләшмә (јахуд там кечид) адланыр. Фе'ли сифәтләр там субстантивләшдикдә а) фе'лә мәхсус заман, нөв, тә'сирлилик, инкарлыг вә с. хүсусијјәтләрини итирир; б) сифәт кими нечә? нә чүр? һансы? сualларыны тәләб етмир; в) синтактик чәһәтдән исә тә'јин вәзифәсиндә чыхыш едә билмир. Демәк, һәмин сөзләр јалныз формал чәһәтдән фе'ли сифәтлә дә охшар олур.

Мәсәләнин лингводидактик аспектдән тәдгиги саһәсиндә өз һәллини тапмамыш мүддәалара әсасландығы да мә'лумдур. Бу, даһа чох фе'ли сифәтләрин исимләшмәсинә контекстдән кәнарда јанашылмасы илә бағлы олур.

Фе'ли сифәтләрин исмә кечмәсинин икинчи јолу натамам вә ја мүвәггәти субстантивләшмә адланыр. Мүвәггәти субстантивләшмә нитг просесиндә даһа тез-тез баш верир. Бу заман фе'ли сифәт өз мә'насында һәм фе'ли сифәтлик, һәм дә исмә мәхсус әламәтләри сахлајыр. Мә'лум олдуғу үзрә, мүвәггәти субстантивләшмәдә бирләшмәнин икинчи компоненти ихтисара дүшүр вә ихтисара дүшән тәрәфин (исим) әшјалыг анлајышыны биринчи тәрәф (фе'ли сифәт) өз үзәринә көтүрүр. Беләликлә, биринчи тәрәф икинчи тәрәфин әламәт вә кејфијјәт дашыјычысына чеврилир.

Методик аспектә көрә, фе'ли сифәтләрин там исимләшмәсинә фе'ли сифәтләрин тәдрисиндә лүғәт үзрә апарылан иш кими јанашылыр. Бу просесдә субстантивләшән сөз өз илкин формасы илә мүгајисә едилир вә һәртәрәфли тәһлил олунур.

Апарылмыш тәчрүбә ишләринин нәтичәләри көстәрмишдир ки, фе'ли сифәтләрин субстансија газанмасы (исимләшмәси) илә әлагәдар фактларын дәрк едилмәси тә'лим просесиндә идраки вә практик әһәмијјәт кәсб едир; шакирдләрин нитг вә мәнтиги тәфәккүрләринин инкишафына мүәјјән тә'сир көстәрир. Лакин бу, о заман сәмәрәли нәтичә верә билир ки, һәмин дил һадисәсинә аид мүвафиг грамматик омонимләри мүгајисәли сурәтдә өјрәнмәјә имкан верән дидактик материаллар үзәриндә иш апарылсын. Мәсәлән, шакирдләрә ашағыдакы чүмләләр тәгдим олунур.

1) Дөрд јан дүшмән олса да, бизимкидир кәләчәк (С. Вурғун). 2) Кәләчәк чәмијјәтин гуручулары сиз көнчләрсиниз. 3) Сосиализм бүтүн өлкәләрдә мүтләг галиб кәләчәк! (С. Вурғун.)

Мүәллим шакирдләрин диггәтини һәмин чүмләләрдәки **кәләчәк** сөзләринин ејни олмадығына вә ејни шәкилчи илә әмәлә кәлмәдијинә чәлб едир. Мүәјјәнләшдирилир ки, биринчи чүмләдә **кәләчәк** сөзүндәки— **әчәк** шәкилчиси **кәл** фе'линдән **кәләчәк** исмини; икинчи чүмләдә ејни фе'л көкүндән **кәләчәк** фе'ли сифәтини әмәлә кәтирмишдир; үчүнчү чүмләдә исә **кәләчәк** сөзүндәки **әчәк** шәкилчиси гәти кәләчәк заман фе'лини билдирир.

Демәли, ејни сәс тәркибинә малик олан **(-әчәк)** шәкилчиси әввәлинчи ики чүмләдәки **кәләчәк** сөзүндә сөздүзәлдичи, үчүнчү чүмләдә исә грамматик (сөздәјишдиричи) шәкилчи кими ишләнмишдир.

Дәрсләрдә апарылан мүшаһидәләрдән ајдын олмушдур ки, шакирдләрин чоху мәтн тәркибиндә **ичмәли, доланачаг, бишмиш, кәләчәк** вә с. кими сөзләрин фе'ли сифәт, сифәт, јохса исим олмасыны тә'јин етмәкдә чидди чәтинлик чәкирләр. Онлар дәрк едә билмирләр ки, фикрин тәләбиндән асылы олараг фе'ли сифәтләр бә'зән субстантивләшәрәк исим јериндә ишләнир вә бу заман һәмин фе'ли сифәтләр өз әввәлки мә'налары илә, бир нөв, грамматик омонимлик тәшкил едир. Јени програмда бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирилмәси мүәллимә имкан верир ки, мүхтәлиф пријомлардан истифадә едәрәк фе'ли сифәтин исим јериндә ишләнмә хүсусијјәтини шакирдләрә даһа дәриндән мәнимсәтсин. Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, бу мәгсәдлә мүгајисә пријомундан истифадә етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Белә бир мүгајисә үчүн габагчыл мүәллимләр ашағыдакы мәзмунда әјанилликдән истифадә едирләр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, кечмиш заман фе'ли сифәтини әмәлә кәтирән -мыш[4] шәкилчисини дә шакирдләр фе'лин кечмиш заман шәкилчиси вә имиш (-мыш[4]) һиссәчији илә ејниләшдирирләр. Мәсәлән: **Мән јазмышам. Јазылмыш китаб. Әли јазырмыш** бирләшмә вә чүмләләриндәки **јазмышам, јазылмыш, јазырмыш** сөзләриндә олан **-мыш[4]** морфемини шакирдләр бүтүн мәгамларда фе'лин нәгли кечмиш заманынын формал әламәти һесаб едирләр.

Дил фактларынын тәһлили көстәрир ки, -ачаг[2] вә -мыш[4] шәкилчиләри тәкчә фе'л, о чүмләдән фе'ли сифәт категоријасы илә бағлы шәкилчиләр олмагла галмыр, фе'лләрдән исим дүзәлтмәјә дә хидмәт едир. Мәсәлән, **кәләчәјин өвлады, јанчағын нөвү, автобусларын дајанaчағы, кечмишин галығы, бишмишин дады** вә с. бирләшмәләрдә **кәләчәк, јаначаг, дајаначаг, кечмиш, бишмиш** сөзләри һеч дә фе'ли сифәт дејил, дүзәлтмә исимдир. Чүнки онлар фе'лләрә вә фе'ли сифәтләрә мәхсус әламәтләрдән һеч бирини өзүндә әкс етдирмир; инкарлыг, заман, тә'сирлик, нөв категоријаларыны гәбул етмир. (бах: Суаллара чаваб, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» 1970, № 1, сәһ. 98).

Мә'лум олдуғу үзрә, бу типли сөзләр дилдә морфоложи омонимләр адланыр. Бунлар (морфоложи омонимләр) мүхтәлиф морфоложи әламәт гәбул етдикдән сонра ејни фонетик тәркибә малик сөзләр олур. Тәчрүбәләр көстәрир ки, белә шәкилчиләри шакирдләрин фәргләндирә билмәләринә наил олмаг үчүн грамматик тәһлил вә мүгајисә пријомундан кениш истифадә едилмәлидир.

Бу мәгсәдлә мүәллим **јаначаг, ганачаг, дајаначаг, сығыначаг, доланачаг, јатачаг, чапачаг** вә с. типли сөзләрин һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну сүбутлу мүһакимә илә әсасландырмағы шакирдләрдән тәләб едә биләр.

Фе'ли сифәт натамам субстантивләшдикдә һәмин грамматик категорија аид сөзләрдә (хүсусилә -ан[2] шәкилчисилә дүзәләнләрдә заман мәзмуну арха плана кечир, әламәт мәзмуну исә өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир; онун заман билдирмәси үмумиләшир вә буну мүәјјәнләшдирмәк һәддиндән артыг чәтин олур. Јә'ни фе'ли сифәт заман билдирмәк хүсусијјәтини, демәк олар ки, итирир вә **чалышган** (шакирд), **гачаған** (ат), **ағлаған** (ушаг), **гырыг** (ип) вә с. типли сифәтләрә (фе'лдән дүзәлән дүзәлтмә сифәтләрә) јахынлашыр. Белә фе'ли сифәтләрә ән чох аталар сөзләри, зәрб-мәсәлләр, һикмәтли сөзләр вә мәзмун е'тибарилә бунлара јахын олан дикәр мисалларда раст кәлмәк олур. Мәсәлән: «Өзү **јыхылан** ағламаз». «Бал **тутан** бармаг јалар». «Әлдән **галан** әлли ил галар».

Јухарыдакы нүмунәләрдә ишләдилмиш **јыхылан, тутан, галан** фе'ли сифәтләриндәки заман анлајышы һәддиндән артыг үмуми олдуғундан онлар мәзмун е'тибарилә фе'лдән дүзәлән сифәтләрә јахынлашыр.

Азәрбајчан дилиндә исим категоријасынын мүхтәлиф моделли ду-

Scanned with CamScanner

зәлтмә вә мүрәккәб исимләрлә нә дәрәчәдә зәнкин олмасы мә'лумдур; о чүмләдән мүрәккәб исимләрин бөјүк бир групунун әмәлә кәлмәсиндә фе'ли сифәтләрин иштиракы хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Белә ки, онлар мүрәккәб исимләрин, ад һиссәсинин јериндә ишләнәрәк ваһид лексик мә'налар кәсб едән мүрәккәб исимләр әмәлә кәтирирләр. Бу исә, гејд едилдији кими, лексик-синтактик үсулла сөз јарадылмасыдыр.

Фе'ли сифәтләрин сөз јарадычылығындакы ролундан данышаркән Ә. Әфәндизадә онлары ики гисмә ајырыр. 1) Вахтилә фе'ли сифәт олуб, инди исә јалныз исим оланлар; мәсәлән: **јолчевирән, трамвајсүрән, әлүзјујан** вә с. Бу кими мүрәккәб сөзләр мә'на вә чүмләдәки вәзифәсинә көрә фе'ли сифәтлик әламәтини итирмишдир. Бунларда фе'ли сифәтин јалныз бир формал әламәти галмышдыр ки, бу да фе'ли сифәт шәкилчиләридир. Белә сөзләри нитг һиссәсинә көрә һәмишә исим кими тәһлил етмәк лазымдыр. Лакин јери кәлдикчә бунларын вахтилә фе'ли сифәт кими ишләндијини шакирдләрә хатырлатмаг мәгсәдәујғундур. 2) Һәм фе'ли сифәт, һәм исим јериндә ишләнәнләр; мәсәлән; **кедән ушаг, о кедәни танıјырам** бирләшмә вә чүмләләриндәки **кедән** сөзү фе'ли сифәтдир, **кедәни сөзү** исә исим јериндә ишләнмишдир (бах: Ә. Әфәндизадә. «Грамматик тәһлил һаггында». Бакы, 1958, сәһ. 38). Фе'ли сифәтләрин сөз јарадычылығына даир Ә. Әфәндизадәнин вердији бөлкүнүн биринчи бәнди там субстантивләшмәјә, икинчи бәнди исә натамам субстантивләшмәјә аиддир.

Көрүндүјү үзрә, дилин лүғәт тәркибинин лексик-синтактик үсулла зәнкинләшмәсиндә фе'ли сифәтләр мүәјјән рол ојнајыр. Бу үсулла јаранан сөзләр групуна -ан^2 шәкилчили индики заман фе'ли сифәтләри дахилдир. Мәсәлән, **күнәбахан, винтачан, ағачдәлән, одундоғрајан, данагыран, ајыбоған, памбыгјыған, т[illegible] сор[illegible], [illegible], шүшәкәсән, ашсүзән, Лөкбатан, Чәрчибоған** вә с.

Азәрбајчан дилиндә бу гәбилдән олан мүрәккәб исимләр, әсасән, «исим + фе'ли сифәт» модели үзрә әмәлә кәлир. Бир мүһүм чәһәти дә гејд етмәји лазым билирик ки, -ан^2 шәкилчили фе'ли сифәтләрлә дүзәлән мүрәккәб исимләр терминләрин јаранмасында да мүһүм рол ојнајыр. Мәсәлән: а) ботаникаја аид — **балдөјән** (от), **дәвәгыран** (кол), **данагыран** (чичәк), **гојунбоған** (от, алаг), **гурдбоған** (от) вә с; б) зоолокијаја аид—**балыгудан** (гуш), **дашадөјән** (гуш), **ијнәдоған** (гуш) вә с; в) елм вә техникаја аид—**јағајыран, јағөлчән, јағсүзән, јағышөлчән, дәмирјонан, дашкәсән** вә с; г) кәнд тәсәррүфатына аид—**бузовабахан, малабахан, мешәдоғрајан, сүдсаған** вә с.

Фе'ли сифәтләрин натамам субстантивләшмәсинә дә фе'ли сифәтләрин тәдрисиндә грамматик-үслуби, лүғәт, сөз јарадычылығы үзрә апарылан бир иш кими јанашылмалыдыр. Бу мәгсәдлә мүвафиг дил фактлары үзәриндә тәһлил апармаг мәгсәдәујғундур. Мәсәлән:

1. Сәс салма, јатанлар ајылар,
гој һәлә јатсын,
Јатмышлары разы дејиләм
кимсә ојатсын,
Тәк-тәк ајылан варса да һагг
дадыма чатсын...

(М. Ә. Сабир).

2. Ахан чајлар, сән киминсән?—
Мәнә көрпү саланын.
Доған күнәш сән киминсән?—
Мәндән ишыг аланын.
Сонсуз фәза, сән киминсән?—
Мәндә ганад чаланын.
Һәјат, сөјлә, сән киминсән?—
Мән һәјаты өјрәнәнин,
бачаранын, аланын

(Ч. Чаббарлы).

Биринчи нүмунәдә **јатанлар- јатмышлары, ајылан**; икинчи нүмунәдә **көрпү саланын, аланын, чаланын, өјрәнәнин, бачаранын** фе'ли сифәтләри мү[illegible]әти субстантивләшмишдир; мәһз она көрә ки, лингвистик експеримент пријомундан истифадә едәрәк икинчи тәрәфи «бәрпа етмәк» мүмкүндүр; биринчи нүмунәдә **јатанлар**—«јатан адамлар»; **јатмышлары** — «јатмыш адамлары (инсанлары, чамааты, халгы); **ајылан**—«ајылан адамлар» мә'насыны билдирир. Икинчи нүмунәдәки **көрпү салан, ишыг алан, ганад чалан, һәјаты өјрәнән, бачаран, алан** фе'ли сифәтләрини дә ејни мөвгедән изаһ етмәк олар.

Үмумијјәтлә, -ачаг^2, -мыш^4, -малы^2, -асы^2, -ан^2 вә с. шәкилчиләри гәбул етмиш сөзләрин формасыны тә'јин етмәк үчүн һәмин сөзүн чүмләдәки башга сөзләрлә әлагәсини мүәјјән етмәк башлыча шәртдир, чүнки һәмин шәкилчиләр мүхтәлиф вәзифәлидир; бунлар һәм фе'лин форма шәкилчиләри, һәм дә фе'ли сифәт шәкилчиләридир.

Мә'лум олдуғу үзрә, фе'ли сифәт чүмләдә әсасән, тә'јин вәзифәсиндә чыхыш едир. Лакин о, субстантивләшәркән синтактик вәзифәсини дәјишир: мүбтәда, тамамлыг вә ја хәбәр јериндә ишләнир.

Фе'ли сифәтләрә аид биликләрдән сөз јарадычылығы просесинин өјрәнилмәсиндә истифадә етмәклә әлагәдар мүвафиг бачарыгларын (тәләффүз, јазы, лексика илә әлагәдар бачарыгларын) формалашдырылмасы үчүн ашағыдакы типли чалышмалардан истифадә едилмәси мәсләһәт көрүлүр.

1. Верилмиш мүрәккәб сөзләрин һансы нитг һиссәләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлдијини изаһ един.

Машынгајыран, ағачдәлән, зәһмәтсевән, јерөлчән, сусәпән, күләкдөјән, бешачылан, гармончалан.

2. Верилмиш гоша сөзләрдән мүрәккәб сөзләр дүзәлдиб јазын вә онларын һансы сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлдијини изаһ един.

Күләк, дөјән; от, бичән; јер, өлчмәк; јер, дәјишмәк; су, сәпмәк; әл, үз, јумаг; азадлыг, севән; арфа, чалан.

3. Охујун, гара һәрфләрлә верилмиш сөзләрин һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну сөјләјин. Һәмин сөзләрин мә'на фәргини изаһ един.

1. **Палтар јујан** гызлар атлы кәлән тәрәфә бојландылар. 2) **Палтарјујан** евдар гадынларын әмәјини хејли јүнкүлләшдирир. 3) **Картоф јыған** ушаглара колхозчулар «чох сағ олун» дедиләр. 4) **Картофјыған** саһәнин кәнарында дајанды. 5) **Нағара чалан** ушаглары тамашачылар дөнә-дөнә алгышладылар. 6) О, **нағарачаланын** әлләринин сүрәкли һәрәкәтләрини ушаг марағы илә изләјирди. 7) **Дашјонан** елә һәвәслә ишләјирди ки, она јахынлашан чаван оғланын кәлишиндән белә хәбәр тута билмәди. 8) **Даш јонан** гоча бәнна өз ишиндән ушаглара һәвәслә сөһбәт ачды. 9) **Памбыг јыған** гызларын шән гәһгәһәләри әтрафа јајылды. 10) **Памбыгјыған** бункериндәки јүкү памбыг дашыјан машына бошалтды.

4. Верилмиш фе'ли сифәтләри чүмләдә исим јериндә ишләдин: әкдији, алдығы, рәгс едән, охујан, екскурсијаја кедән, кәләчәк.

5. Охујун, верилмиш аталар сөзләриндә исимләшмиш фе'ли сифәтләр олдуғуну сүбут един.

1) Ел көзүндән дүшән бој атмаз. 2) Ел севәни аләм севәр. 3) Достундан ајрылан једди ил ағлар, вәтәндән ајрылан өлүнчә. 4) Атасы өлән јетим олмаз, савадсызлар јетимдир. 5) Сорушан дағлары ашар, сорушмајан дүздә галар. 6) Илан вуран ала чатыдан горхар.

6. Охујун, гара һәрфләрлә верилмиш сөзләрин һансы нитг һиссәси јериндә ишләндијини мүәјјәнләшдирин.

1) Нәриман һәр шејдән әввәл өзүнә бир **далданачаг** ахтарырды. **(М. Чәлал.)** 2) Бурада бир **дүшмәли** карвансара јохдурму? **(Ә. Һагвердијев.)** 3) Бу кечә Машо **јатачаг** отағына кәләндә ону јатмыш көрдү. **(Н. Нәриманов.)** 4) Туршсу минерал сују республикамызын ән **ичмәли** суларындан биридир. 5) Евин **доланачағы** анчаг Мирзә Чавадын гәләминә бағлы иди. **(Ә. Һагвердијев.)** 6) Һәләлик Чулфада бир **алачағым** вар, онун үчүн кедирәм. **(М. С. Ордубади.)** 7) Мүгәддәс бир аләми вар **зәһмәтсевән** һәр инсанын. 8) Ахшам клубда јени филм **көстәриләчәк.** 9) Столун үстүндә

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

тәзә дәмләнмиш чај буғланыр, јанында ики чүр мүрәббә көрүнүрдү. **(Ә. Вәлијев.)** 10) **Дәвәгыран** гураглыг јерләрдә вә дашлы јамачларда битән колдур. 11) Сәнә бир нечә **демәли** сөзүм вар. **(Ә. Һагвердијев.)** 12) Күләмоғлу бөјүк кооператив **гапаныны** арабаја гојуб анбарын чардағына кәтирирди. **(Һ. Меһди.)** 13) **Гачан** ат дишини көстәрмәз. **(Аталар сөзү.)** 14) **Гәлбән** сизә һөрмәтим вар. 16) Јолун үстүндә гохумуш бир көпәк чәмдәји дүшмүшдү. **(М. Ордубади.)** 16) Гудурмуш итә дөнүб јан-јөрәни далајырсан. **(Ј. В. Чәмәнзәминли.)**

ШАКИРДЛӘРИН ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘСИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Сәнубәр ҺӘКИМОВА

Бакыдакы 254 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Әдәбијјат фәнни шакирдләрин мә'нәви аләмини тәрбијә етмәк, естетик зөвгләрини зәнкинләшдирмәк саһәсиндә даһа кениш имканлара маликдир.

Мән тәдрис просесиндә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсини нәзәрә алмагла бәрабәр, һәлә ашағы синифләрдән башлајараг онларда бәдии әдәбијјата гаршы дәрин мәһәббәт јаратмаға бөјүк сә'ј көстәрирәм. Чалышырам ки, онлар јухары синифләрдә әдәбијјатдан дүзкүн тәрбијәви нәтичә чыхармагла бәрабәр, дәрин естетик зөвг алмағы бачарсынлар. Бу мәгсәдлә мән шакирдләрә **тәбиәт естетикасы, һәјат естетикасы, әмәк естетикасы, вәтәндашлыг гүруру естетикасы** һаггында мараглы сөһбәтләр едир вә бәдии әсәрләрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында бунлары да шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәдә билирәм.

Тәбиәтин естетикасы. Бу һагда данышаркән мән ана тәбиәтин әбәди олдуғуну, онун фүсункарлығыны, үрәкачан естетик көзәлликләрини шакирдләрә хатырлатдыгдан сонра, дүнјанын бүтүн сәнәткарларынын она сөз гошдуғуну гејд едирәм. Сонра фикрими халг шаири С. Вурғунун IV синифдә тәдрис олунан «Чејран» ше'ринә јөнәлдирәм. Ше'рдән ашағыдакы парчаны охујурам:

Јердән ајағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартылыб, ох кими сүзүб,
Јенә өз сүрүнү низамла дүзүб,
Баш алыб кедирсән һајана, чејран?

Бу ше'рдә тәбиәт естетикасынын күчлү нүмунәләри олмасыны сөјләјир вә шакирдләрин көмәји илә ајры-ајры мисралары тәһлил едирәм. Санки шакирдләр сеһркар тәбиәтин көзәллији, доғма дијарымызын чејранлы, турачлы чөлләри, чүјүрлү, мараллы сых мешәләри, хыналы кәкликли јалчын гајалары, дурна көзлү буз булаглары гаршысында әфсунланырлар. Даһа сонра шакирдләрә ашылајырам ки, тәбиәтин бу көзәллији азад дөврүмүзүн там саһибкарларынындыр. С. Вурғунун естетик дујумуну һәмин ше'рдән башга бир парчада ачырам:

Овчу, инсаф елә, кечмә бу дүздән,
О чөлләр гызыны ајырма биздән.
Гојма ағры кечә үрәјимиздән —
Гыјма өз ганына бојана чејран,
Нә көзәл јарашыр Муғана чејран...

Бу гәбил поетик мәнзәрәләр јалныз тәбиәт көзәллијинә вурғунлугун бир тәрәфидир. Санки шаир чејран вә онун тимсалында тәбиәтин дикәр не'мәтләринә дә гајғы илә јанашмағы кәләчәјин гуруб-јарадычысы олан шакирдләрә дә вәсијјәт едир. Елә бу ше'рин тәһлили заманы, фикир ардычыллығы гырылмасын дејә, шаирин «Бәнөвшә» вә «Дағлар» ше'риндән дә ашағыдакы нүмунәләри мисал кәтирирәм:

Јазын нөвбарысан бизим дијарда,
Гыврым телләрини сана, бәнөвшә.
Мән сәни севмишән бир илк
бaһарда,
Көнлүмү вермишәм сана, бәнөвшә.

Тәбиәтин көзәллијини чејранларла јанашы бәнөвшәләрин дә тәрәннүм етдијини шакирдләрә ашылајырам. Шаир вәсијјәт етмишдир ки, күлләри севин, онлара гуллуг етмәји бачарын. «Дағлар» ше'риндән дә мүвафиг мисал кәтирирәм. Шакирдләрә баша салырам ки, дүнјада инсан үчүн ән әзиз не'мәт чансағлығы вә һәјатдыр. Һәјатын көзәллијини дујмаг, ондан зөвг алмаг исә инсанын шүуруну, дүшүнчәсини, мә'нәви сафлығыны тәрбијә етмәк демәкдир. Беләликлә, мән шакирдләрә баша салырам ки, тәбиәтин естетикасыны дујмаг һәм дә бизи әһатә едән ичтимаи варлығын ганунаујғунлугларыны дәрк етмәкдир. Бу бахымдан С. Вурғунун јухарыда нүмунә кәтирдијимиз ше'рләриндә олдуғу кими, «Дағлар» ше'риндә дә поетик сәнәткарлыг, образлылыг, фәлсәфи үмумиләшдирмә, күчлү емосионал гүввә јерли-јериндәдир. Бөјүк шаирин бу ше'ри әсрләрә јол јолдашы олан никбин ашыг ше'ри үслубунда олса да, мә'налыдыр:

Бинәләри чадыр-чадыр,
Чох кәзмишәм өзүм, дағлар.
Илһамыны сиздән алды
Мәним сазым, сөзүм, дағлар.

Марал кәзәр аста-аста,
Ениб кәләр чешмә үстә.
Көзүм јолда, көнлүм сәсдә,
Дејин, нечә дөзүм, дағлар?

Халгымызын әсрләрбоју етник адәт-ән'әнәләринә мүрачиәтлә башланан бу ше'рдә дә тәбиәтин фүсункарлығы көз габағындадыр. Гышда гарлы-боранлы олан дағларын јајда лаләзара дөнәрәк өз һәмдәмләрини — бизи көзләдијини шакирдләрә рәнкли диафилмләрин нүмајиши илә бир даһа изаһ едир, тәбиәт естетикасыны ашылајырам.

Тәбиәтин естетикасына шаирин чылғын вурғунлуғунун сәбәби нәдир? Онун фүсункарлығымы? Мән бу суала чаваб вермәји шакирдләрин өһдәсинә бурахырам. Белә ки, шакирдләрдән бир групу е'чазкар тәбиәтин көзәллијини әкс етдирән таблолар чәкир, бир групу исә «Тәбиәтә вурғунлуг» мөвзусунда инша јазырлар. Дәрсин јекун мәрһәләсиндә изаһ едирәм ки, С. Вурғунун бу ше'рләри гәләмә алмасындан илләр, ајлар кечмишдир. Лакин бөјүк шаир интуитив дујумда јанылмамышдыр. Онун естетик идеалы һәгигәтә чеврилмишдир. Һал-һазырда күллү-чичәкли бағлар, сәфалы јајлаглар ушагларын истираһәт очағына чеврилмишдир. Шаирин гојуб кетдији әдәби ирс бизим вә биздән сонра кәлән нәсилләрин естетик тәрбијәси үчүн көзәл нүмунә кими галачагдыр.

Һәјат естетикасы: Мән V синифдә халг шаири С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'рини тәдрис едәркән шаирин бу фикрини јада салырам: «Мәнсуб олдуғу халгын варлығы илә фәхр етмәјән, онун ешгини мүгәддәс бир мәш'әл кими өз гәлбиндә јандырмајан бир инсан өз вәтәндашлыг һаггыны дәрк едә билмәз, она вәтәнпәрвәр демәк дә күлүнч олар» (С. Вурғун, Сечилмиш әсәрләри, V чилд, Бакы, 1972, сәһ. 320). Шакирдләрә баша салырам ки, бәдии әсәрләрдә естетик һиссин әсас мәнбәји сәнәткарын тәрәннүм етдији һәјатын өзүдүр.

Шаир «Азәрбајчан» ше'рини јазмамышдан әввәл чичәкләнән Вәтәнимизи гарыш-гарыш кәзмиш, онун кечмишинә, бу күнүнә нәзәр салмыш, Азәрбајчанын поетик салнамәсини јазмышдыр. Бу гыса киришдән сонра шаирин әсәрләриндә Вәтәнимизин көзәллијинә вурғун-

Scanned with CamScanner

луғуну, Азәрбајчанын көзәл тәбиәтинин, фүсункарлығынын тәсвир едилмәсинин сәбәбләрини изаһ едирәм. Ше'рдә һәјат һәгигәтләринин бәдии тәсвирини тәрәннүм едән мисралар үзәриндә хүсуси иш апарырам. Естетик дујуму ашыламаг мәгсәдилә 21 бәндлик «Азәрбајчан» ше'риндән хүсусилә ашағыдакы мисралара шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм:

Чох кечмишәм бу дағлардан,
Дурна көзлү булаглардан...

Дағларынын башы гардыр,
Ағ өрпәјин булудлардыр...

Бир тәрәфин бәһри-Хәзәр,
Јашылбаш соналар кәзәр...

Сары сүнбүл бизим чөрәк,
Памбығымыз чичәк-чичәк...

Көнлүм кечир Гарабағдан,
Каһ бу дағдан, каһ о дағдан...

Көзәл Вәтән! Мә'нан дәрин.
Бешијисән көзәлләрин...

Мән «Азәрбајчан» ше'ринин шакирдләр тәрәфиндән әзбәрләнмәси илә кифајәтләнмирәм. Шакирдләрин һәјат естетикасыны бу ше'рин дујумунда нә дәрәчәдә дәрк етмәләрини јохламаг үчүн синәсиндә боја-баша чатдығымыз, зәнкин дәфинәләр јатаглы Азәрбајчанын гајнар һәјатлы поетик симасыны сәчијјәләндирән рәнкли албомун һазырланмасыны, ев иншаларынын јазылмасыны да онлара тапшырырам.

Әмәјин естетикасы: Н. Г. Чернышевски «Сәнәтин варлыға естетик мүнасибәти» әсәриндә бизи өјрәдир ки, «Көзәл о мәхлугдур ки, онда биз һәјаты өз анлајышымыза көрә көрмәк истәдијимиз кими көрүрүк; көзәл о предметдир ки, һәјаты ифадә едир вә ја һәјаты бизә хатырладыр». Бу бахымдан С. Вурғунун орта мәктәбләрин ајры-ајры синифләриндә тәдрис олунан әсәрләри бизә мәһз һәјатын өзүнү, онун естетик варлығыны ашылајыр. Һәјатын динамикасы, варлығы X синифдә тәдрис олунан «Муған» поемасында даһа чанлыдыр. Әкәр биз поеманын IV нәғмәсиндә:

«Муған Муған олса, бири үч ејләр...
Муған туфан олса, үчү һеч ејләр»...

дејән шаирлә Муғанын башыбәлалы кечмишинә хәјалән сәјаһәт едириксә, IX нәғмәдә јени бир дүнја илә, гуруб-јарадан оптимист әһвал-руһијјәли бир дүнја илә таныш олуруг. Муған гызы илә шаирин диалогуна диггәт јетирәк:

— Ај әми, о машын тез кәлсә әкәр,
Нә гәдәр севинәр бизим бу чөлләр.
Иш көрәр, тәр төкәр бир јандан о да,
Вахтымыз чох галар елмә-савада,
Ев тикиб, бағ салыб, јоллар чәкәрик,
Јоллар кәнарында күлләр әкәрик.

Сөзсүз, бурадакы естетик идеал һәләлик арзу шәклиндә поеманын әсас һиссәсинә салынса да, биз бу идеалын реаллығына инаныр вә поеманын XI нәғмәсиндә бунун шаһидинә чеврилирик:

Одур... Одур... Гәһрәманым тоз ичиндә нәфәс алыр,
Екскаватор боз дағлара һарај чәкир, нә'рә салыр.
Бир јај кими чатылмышдыр Сарванымын гашгабағы,
Бир-биринә говушдурур ајры дүшмүш ики дағы...
О торпағын гатларына ишләдикчә дәрин-дәрин,
Торпаг төкүр, гум дағыдыр кор көзүнә зүлмәтләрин
— Семент верин,
Бетон төкүн.
Гачырмајын Күрү көздән,
Бир ан белә бурахмајаг чиловуну әлимиздән.

Әмәјин динамик-драматик мәнзәрәси бурада шакирдләрә естетик тәрбијәни ашыламаг үчүн ән јахшы поетик фүрсәтдир. Мән бу фүрсәтин естетик идеалыны XVIII нәғмәдә ашағыдакы дует-диалог мисралара сөјкәнәрәк шакирдләрә ашылајырам:

CamScanner ile tarandı

— Алло. Минкәчевир.
— Бакыјам. Мәнәм.
Бир аз ишыг көндәр.
— Верә билмәрәм...
Ширван, Кәнчәбасар, Гарабағ, Муған,
Мәндән ишыг алыр бүтүн күндоған.
Күндә јүз зәнк олур; көндәрһакөндәр.

Һәлә заводларым галсын бир јана,
Шәкијә, Ширвана, Милә, Муғана.
Гатарлар ишыгла салыныр јола;
Дағлар дилә кәлир: Уғурлар ола.
Бир дә мән ишыгла әкиб-бичирәм
Сүнбүлү сүзүлән бу зәмиләри...

Бу парчадан сонра шакирдләрә баша салырам ки, Сарван кими сизин дә шәрәфли әмәјиниздән Вәтәнимизин кәләчәк нәсилләри естетик зөвг алачаглар.

Вәтәндашлыг гүрурунун естетикасы: Мә'лумдур ки, милли әдәбијјат мәнсуб олдуғу һәр бир халгын поетик тәфәккүрүнүн мә'нәви сәрвәтидир. О, һәр бир халгда өзүнәмәхсус ганунаујғун инкишаф јолу кечмишдир. Биз бу гәнаәтдәјик ки, Азәрбајчан әдәбијјатыны тәдрис едән мүәллим халгынын зәнкин сөз сәрвәтини бәшәри дујумлу бејнәлмиләлчилик истигамәтиндә шакирдләрин идеал амалына чевирмәлидир.

Әдәбијјат мүәллими совет әдәбијјатынын бејнәлмиләл бирлијини, онун чохмилләтли сәсини шакирдләрә ашылајаркән истәр дәрсдә, истәрсә дә синифдәнхарич тәдбирләрдә елә поетик нүмунәләр сечмәлидир ки, о, сөзүн әсл мә'насында шакирдләрин мә'нәви варлығына нүфуз едә билсин. Сөзсүз, мүәллимин усталығы бурада мүһүм рол ојнајыр. Бәшәри дујумлу әдәбијјатымызын милли ингилаби-вәтәнпәрвәрлик гүруруну шакирдләрә ашыламаг үчүн јалныз дәрслә мәһдудлашыб галмаг олмаз. Бунун үчүн әдәбијјат мүәллими бир гәдәр јухарыда хатырлатдығымыз үсуллара да әл атмалыдыр. Муса Чәлилин Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә фашист һәбсханасынын диварлары арасында һитлерчи чәлладлара гаршы гүрурла јаздығы поетик парчаја диггәт јетирәк:

Сојуг чәсәди гучса да торпаг,
Одлу нәғмәләри удмаз торпаглар.
Зәфәрләрлә өлән бир гәһрәмана
Өлдү сөјләмәјә кимин һаггы вар?

Бу поетик суал мәгамлы дөјүшкән мисралар вәтәндашлыг гүрурунун естетикасы дејилдирми? Бу поетик нүмунәләр, сөзсүз, әдәбијјат һимнидир. Јахуд, совет вәтәнпәрвәрлијинин үлвијјәтини өзүндә чәмләшдирән Украјнанын бөјүк шаири Павло Тычинадан бир нүмунәјә диггәт едәк:

Бирлији халгларын парлајыр јенә,
Рәнкбәрәнк көрүнүр гөвси-гүзеһтәк.
О гәдәр јүксәкдир бу бирлик, бу достлуг,
Санки биркә нәфәс алыр бу ел, бу оба.
Курлајыб гәлбинә сәс салсан әкәр,
О чошгун дағлардан чавабын кәләр.

Бу гәбил поетик нүмунәләри С. Вурғун, К. Симонов, Н. Грибачов, А. Сурков, М. Турсунзадә, М. Бажан, Н. Тихонов, А. Твардовски, Р. Һәмзәтов, С. Рүстәм, Р. Рза, О. Сарывәлли, М. Раһим, М. Дилбази, Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри, Н. Һәсәнзадә, Чабир Новруз вә башгаларындан да истәнилән гәдәр кәтирә биләрик. Сөзсүз, вәтәндашлыг гүрурунун естетикасыны биз шакирдләрә јалныз мүасир әдәбијјатымызын поетик тәсдигләри бахымындан ашыламыш олсаг, бөјүк сәһвә јол вермиш оларыг. Поезијада вәтәндашлыг гүруру һәр бир халгын зәнкин шифаһи әдәбијјатындан, классик јазылы әдәбијјатдан шүалана-шүалана кәлиб, мүасир мәрһәләјә чатмышдыр.

«Јүз ил сонра десән: һарададыр о?
Һәр јердән сәс кәләр: бурададыр о!»

— дејә әдәбијјат тарихиндә өз варлығыны, дәст-хәттини тәсдиглә-

Scanned with CamScanner

јән Низами Кәнчәви әбәс јерә демир ки:

«Бизимлә о адам бирликдә јашар,
Ки, ола бизим тәк пак вә
пәһризкар.
Бизим хасијјәтдән кәнара чыхан,
Ким олса, говарыг өз арамыздан».

Бу поетик һәгигәтин тәсдигинә бөјүк Пушкинин дујумунда диггәт јетирәк:

Јолдаш, инан, буну дејирәм сәнә:
Бир күн сәадәтин чазиб улдузу
Догачаг, Русија ајылачагдыр,
Онда мүтләгијјәт хәрабәсинин
Үстүндә адыныз јазылачагдыр.

Вәтәндашлыг гүрурунун естетикасыны шакирдләрә ашылајаркән дејирәм ки, классикләримизин интуитив дујумунун поетик тәсдигини бөјүк шаиримиз С. Вурғун ашағыдакы тәрздә тәнтәнәјә чевирмишдир:

Бәшәрин вичданы, ешги, үрәји,
Зеһни, дүшүнчәси, фикри, диләји,
Бүтүн јер үзүнүн хош кәләчәји,
Һәр зөвгү, сәфасы—партијамыздыр.

Одур илһамчысы ше'рин, сәнәтин,
Даг үстә дағ гојан зеһнин,
зәһмәтин,
Бир бајраг алтында јүз мин
милләтин
Гардашлыг дүнјасы—
партијамыздыр.

Мән, бир мүәллим кими, үмуми танышлыг бахымындан әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә естетик тәрбијәни ашыламаг үчүн нүмунәләри анчаг халг шаиримиз С. Вурғунун јарадычылығындан сечмишәм. Бу мөвзуну дикәр јазычы, шаирләримизин һәм епик, һәм лирик, һәм дә драм әсәрләри үзәриндә дә гурмаг олар.

Шакирдләрә естетик тәрбијәнин ашыланмасы үчүн дәрсдә сәнәдли филмләрдән, диафилмләрдән, техники васитәләрдән чох кениш истифадә едирәм.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә дә шакирдләрә естетик тәрбијәнин ашыланмасы үчүн бүтүн имканлардан истифадә едирәм. Доғрудур, Азәрбајчан дили дәрсләринин имкан даирәси әдәбијјат дәрсинә нисбәтән аздыр. Буна бахмајараг һәр дәрсдә естетик тәрбијәнин бир үнсүрүнү ашыламаға наил олурам. Програмда мүхтәлиф мөвзуларда инша јазылар апарылмасы тәләб олунур. Һазырлыг заманы рәнкли шәкилләрдән, мүхтәлиф таблолардан, рәсм әсәрләриндән вә с. истифадә едирәм ки, бу да шакирд иншаларында өз көзәл нүмунәсини тапыр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин ајры-ајры мөвзулара аид сечдикләри чүмләләрин бәдиилијинә дә хүсуси фикир верирәм. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, тәкмилләшдирилмиш програмлара әсасән јенидән ишләнән Азәрбајчан дили дәрсликләриндә бу бахымдан зәнкин материал вар.

Мәсәлән, VII синифдә «Зәрфлијин ифадә васитәләри» мөвзусуну кечәркән шакирдләрин диггәтини Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасындакы ашағыдакы мисралара чәлб едирәм:

Дағларын башында күнәш доғанда,

Дағларын гојнунда бир гыз
доғулду...

Шакирд заман зәрфлијинин фе'ли бағлама тәркиби илә ифадә олундуғуну дејир.

Башга бир мисалда шакирд фе'ллә ифадә олунан зәрфлијә нүмунә көстәрир. Нүмунә С. Вурғунун «Гызыл шаһинләр» ше'риндән сечилир:

Тәрлан кими гыј вурараг
булудлардан-булудлара,
Учур кедир шаһинләрим
думанлары јара-јара.

Дедикләримиздән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, әдәбијјат мүәллими тәдрис етдији фәннин зәнкин естетик имканларындан јарадычы шәкилдә вә мүнтәзәм истифадә едәрсә, кәләчәјимиз олан балаларымызы көзәллијә дәрин мәһәббәт руһунда тәрбијә едә биләрик.

●

АШЫГ ПОЕЗИЈАСЫНЫН ТӘДРИ СИНДӘ БӘДИИ СӘНӘТКАРЛЫГ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Әкбәр ӘЛИЈЕВ
Көјчај рајону, Улашлы-Шыхлы кәнд мәктәбинин мүәллими

Фолклор халгын өзүнәмәхсус милли, мә'нәви, мәдәни сәрвәтинин ајрылмаз бир һиссәсидир. Онун чох зәнкин вә мүһүм голу олан ашыг поезијасы, бу бахымдан халг һәјатынын бәдии салнамәсидир. Ашыг поезијасынын күчү садәлијиндә, јығчамлығында вә ағылла һиссин классик вәһдәтини тәчәссүм етдирмәсиндәдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрин бәдии зөвгүнүн, естетик көрүшләринин, идраки габилијјәтләринин зәнкинләшмәсиндә вә дәринләшмәсиндә ашыг поезијасына мәхсус бәдии сәнәткарлыг кејфијјәтләринин өјрәдилмәсинин әмәли әһәмијјәти вардыр.

Мә'лумдур ки, XIX әсрин икинчи јарысындан XX әсрин әввәлләринәдәк олан бир дөврдә Азәрбајчанда чох күчлү устад ашыглар јетишди. Бу ашыгларын ичәрисиндә һәмин дөврдә јарадычылыг зирвәсини фәтһ едән Ашыг Әләскәр олду.

Орта мәктәбин доггузунчу синфиндә ашыг сәнәтинин ән бөјүк нүмајәндәси кими Ашыг Әләскәр тәдрис едилир. Мән ашығын әсәрләрини өјрәдәркән бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә хүсуси фикир верирәм. Бунун үчүн синифдәнхарич охуја ајрылмыш вахтдан да истифадә едирәм. Бу заман шакирдләрә ашығын мүхтәлиф форма вә шәкилли ше'рләрини охутдурур, јери кәлдикчә һәр бир ше'р форма вә шәклинин гираәти хүсусијјәтини өз ифамызда, һәмчинин, вал јазысында сәсләндирмәклә әјаниләшдирир вә онлара мүвафиг изаһатлар веририк. Лакин оху заманы башлыча мәгсәд ашығын бәдии мәһарәтини көстәрән сечијјәви деталлар үзәриндә дајанмаг, онларда бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринин ишләнилмә хүсусијјәтләрини ачыб көстәрмәк олур.

Кириш сөһбәтиндә гејд едирәм ки, поетик тәфәккүр саһибләри сечдикләри һәјат материалынын ја үмуми чәһәтләрини, ја да онун бир һиссәсини, деталыны мә'наландырараг бәнзәрсиз поетик һөкмләр верирләр. Бу һөкмләр чисим вә предметләр һаггындакы тәсәввүрләри даһа да зәнкинләшдирир. Поетик фикрин бу чүр ифадәси ашыглар үчүн дә доғмадыр.

Белә бир киришдән сонра ашығын «Гоча бахтым» ше'рини охудурам. Бу заман Дәдә Озанын устады Ашыг Алынын да ејни мәзмунлу ше'ри олдуғуну хатырладыб, јухарыдакы фикри әсасландырмаг үчүн шакирдләрә билдирирәм ки, адәтән гочалығы чох вахт әјилмиш гәдд, дизин титрәмәси, көзүн суланмасы, әлләрин әсмәси, өмрүн хәзан чағы вә с. кими тәсвир етмишләр. Лакин инсан өмрүнүн бу олајыны кичик бир деталла чох тә'сирли, лаконик бир дилдә Ашыг Алы бир сәпкидә, Ашыг Әләскәр исә башга бир сәпкидә тәсвир етмиш, даһа тутарлы јолла фикирләрини ифадә етмишләр. Мәсәлән: «һәлга олду күндән-күнә белимдән» (Ашыг Алы, Ше'рләр, Бакы, Азәрнәшр, 1975, сәһ. 5), «Гәлп чыхыр алдығым мал, гоча бахтым» (Ашыг Әләскәр. Бакы, Елм, 1973, сәһ. 150). Мәғазилик донуна бүрүнмүш бу нүмунәләрин һәр икиси јашы өтмүш гочалар һаггында шакирдләрдә там тәсәввүр јарадыр.

Ашыг поезијасында сүжетли лириканын көзәл нүмунәләрини јаратмаг бәдии сәнәткарлығын јени үсул вә васитәләринә ејни дәрәчәдә наил олмағын ифадә формаларындан биридир. Кичик бир ше'рдә һадисә сөјләмәк, чанлы образ јаратмаг, бурада јүксәк бәдиилијә, тә'сирли лиризмә наил олмаг, субјектив фәрди һисс вә емосија ту-

Scanned with CamScanner

фаныны ше'рин мәзмуну илә гајнаглашдырмаг доғрудан-доғруја поетик ахтарыш, дәрин үмумиләшдирмә апармағы тәләб едир.

Бунунла әлагәдар олараг шакирдләрин әлдә етдикләри мә'луматы јохламаг мәгсәдилә ашығын «Көрдүм» гошмасыны охутдурурам. Сонра ше'р һаггында онларын рә'јләрини сорушурам. Онлардан кими көврәк, кимиси дә гәзәблә овчу — марал тракиситуасијасына өз мүнасибәтини билдирир. Шакирд А. ше'рин олдугча тә'сирли, поетик табло олдуғуну сөјләјир. Шакирд Б. бу тә'сирлилији ашығын сечдији ифа тәрзи, үсулла изаһ едир. Шакирд В. исә ше'рин мүвәфәгијјәтини мәзмунунун давамлы вә кәркин һадисә фонунда тәгдим едилмәсиндә көрүр. Шакирдләрин дедикләрини үмумиләшдириб билдирирәм ки, доғрудур, лирик гәһрәман (ашыг — Ә. Ә.) сөјләјир ки, бир күн јолум бир дағa дүшдү... Елә һәмин дағдача о, «овчу бәрәсиндә» јараланмыш бир маралла (бу һадисә ел арасында рәвајәт кими өз гардашы тәрәфиндән өлдүрүлмүш бир кәлинин — Мәләјин талеји илә бағлыдыр) (бах: Тејмур Бүнјадов, Әсрләрдән кәлән сәс, Бакы, 1975, сәһ. 62) гаршылашыр. Бәрк ағрылар она әзаб верир. Марал о јан—бу јана чеврилир, өтән мүсафирдән имдад истәјир. Јазыг һејвана көмәк едә билмәјән ашыг—лирик гәһрәман бу һадисәдән олдугча тә'сирләнир, үрәји көјнәјир, сазы алыб дејир:

Тәбиб олсам, јараларын бағларам,
Синәм үстән дүјүнләрәм, дағларам
Әләскәрәм, о сәбәбдән ағларам
Ананы баладан аралы көрдүм —

Бу гајдада сүжет һаггында гысача мә'лумат верирәм. Сонра көстәрирәм ки, мүтәәссиредичи бир руһла јазылмыш бу ше'ри ашыг ичтиман бир сонлугла тамамламышдыр.

Бу көстәрир ки, тәбиәтлә бағлы сүжет шакирдләрин јаддашында даһа тез һәкк олунур, дикәр тәрәфдән исә бу сүжет үнсүрләри онларын кәнчлик дүнјасына дәрин из салыр; гәлбләриндә мәрһәмәт, шәфәгәт, һәссаслыг, хејирхаһлыг, башгаларынын талејинә јанмаг кими нәчиб, үлви дујғулар баш галдырыр. Нәтичәдә шакирдләр тәрәфиндән мәтнин бәдии-естетик дәрки асанлашыр, сәнәткарлыға јијәләнмәјин әзаблы јоллары онлара ајдынлашыр, һәмчинин, тәфәккүрдә әгли-идраки просесләрин јени нахышлары јараныр.

Ашыг поезијасында ејничинсли фонетик сәс сәдалылығы, ејни заманда синоним сөзләрин сечилмәси, чинас гафијә, рәдиф сечмәк мәһарәти, бејт вә бәндләр арасындакы мәзмун бағлылығы кими техники вә фикри чәһәтләри билмәк сөз мејданында һүнәр көстәрмәјә наил олмағын үнсүрләриндән бирндир. Сәс вә сөз дүзүмләринин ејни чинсли, ардычыл вә аһәнкдар сәсләнмәси поезијада, еләчә дә ашыг ше'риндә гулаға тез чатан ритмик һармонија — мусигилилик јарадыр. Ашыг поезијасынын әлавә олараг бир расионал уғуру дә ондадыр ки, бу ритмик фигурлар елә сазын пәрдәләриндә әзәлдән көклү олараг аккордлашыб. Бу, инсаны сеһрләјир, овсунлајыр, ону һејрәтә салыр. Инсанын фикри, хәјалы ганадланараг бу сәсләрин гојнунда көзәллијә говушур.

Дәрс заманы шакирдләри белә бир аләмин гучағына атмаг (ашыг һавалары, маһнылары јазылмыш ленти сәсләндирмәклә, тәдрис филминә бахышла, мүмкүн олса, ашығын өзүнү динләмәклә) онлара сон дәрәчә хош тә'сир бағышлајыр. Елә бурадача мән ашығын «Дүшдү» рәдифли «гошајарпағ»ыны охудурам вә онларын диггәтини ше'рин ашағыдакы бәндинә чәлб едирәм:

Саллан, гәләм гашды, јаны
јолдашды,
Галмышам аташды, мән башы
дашды,
Һуш башымдан чашды, дилим
долашды,
Көзләрим саташды, бухаға
дүшдү.

Шакирдләрин тәхминән ашағыдакы мәзмунда вердикләри чаваблар көстәрир ки, дәрсдә гаршыја гојулан мәгсәдә наил олмушам:

—**М.** Нүмунәдә диггәти даһа чох чәлб едән нәдир?

—**Ш.** Аһәнкдарлыг, рәванлыг вә ритм.

—**М.** Бунлар һансы васитәләрлә ше'рдә ифадә олунмушдур?

— **Ш.** «Саллан», «гәләм», «јол дашды», «дилим», «көзләрим» сөзләриндә охшар вә ејничинсли сәсләрин тәкрары илә.

— **М.** Бу, сөзләрдә ејничинсли саит вә самитләрин бир-бирини изләмәси демәкдир. Демәли, ше'рин бәдиилији фикрин мәчази ифадәси илә бәрабәр, һәм дә аһәнкдарлығы вә ритмик саит вә самитләрин һәмчинсләшмәси илә дә мүәјјәнләшир.

Сонра әлавә едирәм ки, ше'р дахили гафијәләрә дә бөлүнмүш (гашды, аташды, чашды, саташды) вә «ш» сәсинин бир нечә дәфә тәкрары ше'рдә шәлалә ахымлы бир мусиги әмәлә кәтирмишдир. Ше'рин техники гурулушу илә мәзмунун тәзадлы бағлылығы она лирик-драматик бир вүс'әт дә вермишдир.

Даһа чох тәчнисләрдә, о чүмләдән чығалы тәчнисләрдә, дејишмәләрдә, додагдәјмәз тәчнисләрдә чинас гафијәләрдән истифадә олунур. Даһа доғрусу, ашыг ше'ри шәкилләринин башлыча хүсусијјәтләриндән бири мисраларын вә бәндләрин чинаслашмасы — тәркибчә ејни сәс охшарлығы олан сөзләрдән ибарәт олуб мүхтәлиф мә'наларда ишләнмиш сөз дүзүмү, сөз гатары вә нәһајәт, сөз гафијәси — чинас гафијә јаратмасыдыр. Бу типли ше'рләрдә сөзләр, сөз һиссәләри — шәкилчиләр бә'зән елә ујушдурулур ки, бәдии фикир, мә'на бир јана дурсун, сөз дүзүмү вә онларын мелодиклији, аһәнкдар һармонијасы динләјичијә ләззәт верир. Бу бахымдан ашығын чығалы тәчниси шакирдләри јүксәк бәдии гираәт ахарына чәлб едир. Ашағыда вердијимиз нүмунә онларын һәм зөвгүнү охшајыр, һәм дә фикирләрини әгли-идраки ахтарыша, ојанмаја тәһрик едир.

Сәндән ајры һачан кејсәм ал,
инчи,
Кејинибсән, јар, гәддинә ал, инчи.
Мән ашығам, ал инчи,
Кеј гәддинә ал, инчи.
Доста хәјанәт олмаз.
Гурма мәнә ал, Инчи!
Бир чаным вар, алачагсан, ал,
Инчи!
Бир бусә вер, севда вураг
баш-баша.

Шакирдләр асанлыгла дәрк едирләр ки, бу парчада ал вә инчи чинас гафијәләри һәр бири ајры-ајрылыгда үч мә'нада ал; а) ал рәнкли палтар, б) һијлә, кәләк, в) алмаг вә инчи; -а) палтар, кејим, б) зәриф даш, дүрр, в) инсан ады) ишләнмишдир.

Мә'лумдур ки, бәдии дил — хүсуси вә јүксәк ифадә мәдәнијјәтидир. Амма бунунла белә дилин көзәллији тәкчә сөзләрин тәшкили илә мүәјјәнләшмир, бу, ашығын дүнјакөрүшү илә дә бағлыдыр. Бу бахымдан онун һәјат тәчрүбәси, дүнјакөрүшү нә гәдәр дәрин оларса, бир о гәдәр дә дили ифадә чаларлары, онларын көзәллији зәнкин вә түкәнмәз олар. Бундан башга, ашығын сәнәткарлығы јалныз зәнкин сөз еһтијатына малик олмасында дејил, бәлкә, ејни заманда, бир сөзү мүхтәлиф мә'наларда ишләдә билмәсиндәдир.

Көрүндүјү кими, дилин бәдии тәсвир васитәләри вә онларын зәнкинлији бу вә ја дикәр предмет вә һадисәләр арасында охшар паралелләрин тапылмасы илә шәртләнир: бир предмет вә һадисәјә мәхсус әламәт, сәчијјәви хүсусијјәт башгасына охшадылыр, јахуд да билаваситә долајы јолла (мәчази) дикәринин үзәринә кечирилир.

Метафора дикәр мәчазлара нисбәтән даһа мүрәккәб вә даһа зәнкиндир, зәрифдир. Метафорик фигур башга сөзләрлә чалашдырылдығы заман, башга бир шеј, ја һадисәјә аид олан сифәт вә ја әламәтләри өз үзәринә кечирән сөзләрә дејилир.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Нә мүддәтди гуртармырам
зүлмдән.
Гәзанын гылынчы дәјди белимдән,
Бир түләк тәрланым кетди әлимдән,
Үрәјимин бәнди, бағы кәсилди.

Мә'лумдур ки, икид, гочаг адамлары адәтән ширә, пәләнкә бәнзәдирләр. Ејни заманда, нәчиб, вүгарлы адамлар һаггында исә тәрланым, лачыным дејирләр. Бурадакы «түләк тәрланым» ифадәси исә бәнзәтмәликдән чыхыб, реал, чанлы инсан јериндә дајанмышдыр. Доггузунчу синиф «Әдәбијјат» дәрслијиндәки «Кәсилди» рәдифли шикајәтнамәнин мәзмуну илә таныш олан шакирдләр мәчазлашмыш «түләк тәрланын» Ашыг Әләскәрин халасы оглу Молла Рәһим олдуғуну һәмин андача мүәјјәнләшдирирләр. Көрүндүјү кими, нүмунәдәки мәчазлашан үнсүрләр арасында билаваситә һеч бир әлагә јохдур. Бу әлагә јалныз тәсәввүр олунур. Метонимијада исә бу бәнзәтмә — әлагә бир-бирилә әлагәдар олан һадисәләрин әсасында гурулур:

Әләскәрәм, һәр елмдән һалыјам,
Көзәл, сән тәбибсән, мән
јаралыјам.
Деди: нишанлыјам, өзкә малыјам,
Сынды гол-ганадым, јаныма дүшдү.

Бу парчада исә ашыг «мәһв олдум», «үмидими итирдим», «тагәтдән дүшдүм» кими фәрди психоложи һалыны «Сынды гол-ганадым, јаныма дүшдү» сөзләрилә әвәз етмишдир.

Шакирдләр һәлә ашағы синифләрдән мүбалиғәнин әсасында шиширтмә (јә'ни бир һадисәни, ифадәни, сурәти олдуғундан даһа әзәли бир шәкилдә тәсвир етмәк) олдуғуну билирләр.

Мә'лумдур ки,

Сүбһ чағы бир һикмәтә туш олдум,
Десәм инанмазлар, сирри
— сүбһанды.
Једди гат галады дашсыз,
кәрпичсиз,
О галада бир әждаһа пунһанды —

бағламасындакы мүбалиғә бәнзәтмәли мүбалиғәдир. Шүбһә јохдур ки, једди гат галада бир әждаһанын јерләшмәсинә шакирдләр инанмајачаглар. Елә буна көрә дә бу ифадәни мүбалиғә кими гәбул едәчәкләр. Галанын исә «дашсыз» — «кәрпичсиз»лији онларын тәәччүбүнә сәбәб олачаг. Јалныз бағламаны там охудугдан вә хејли дүшүндүкдән сонра мүәјјәнләшдирмәк олар ки, дашсыз, кәрпичсиз галадакы әждаһа илбиздир. Елә бу мәгамда «Бағлама»-нын бәдии охусу јеринә дүшүр .

Көрүндүјү кими, IX синифдә Ашыг Әләскәр ирсинин тәдриси илә әлагәдар олараг ашыг ше'рләри үзрә бәдии гираәт шакирдләрә һәм ашыг ше'ри форма вә шәкилләрини («гошма», «гошајарпаг гошма», «тәчнис», «чығалы тәчнис», «шикајәтнамә», «бағлама» (бунлар мәгаләдә истифадә етдијимиз ашыг ше'ри форма вә шәкилләринин адларыдыр), бәдиилијин критеријаларыны танымаға имкан верир, һәм дә бәдии гираәт усталығына јијәләнмәјә, рәван нитг мәдәнијјәтинә саһиб олмаға вә фикирләрини тәбиәтән метафорик руһда көкләмәјә көмәк едир.

Ашыг ше'риндә бәдии сәнәткарлыға хас олан кодлары мүәјјәнләшдирән чәһәтләр чохдур. Бизим мәгсәдимиз бу чәһәтләри шәрһ етмәк дејил, һаггында мухтәсәр бәһс етдијимиз хүсусијјәтләр васитәсилә шакирдләри јени елми биликләрлә силаһландырмаға вә бу јолла да ашыг поезијасы һаггында онларда долғун тәәссүратлар ојатмаға наил олмагдыр. Тәчрүбәјә әсасән, бир мүәллим кими белә нәтичәјә кәлмишәм ки, шакирдләрин бәдии зөвгә малик олмаларыны тә'мин етмәк үчүн ашыг ше'ринин сечилмәси, онларын бәдии охусунун тәшкили сәмәрәли васитәдир. Чүнки ашыг ше'ри — лирика «дилсиз дујғулара сөз вә сурәт верир, онлары дар көкс гәфәси ичиндән бәдии һәјатын тәмиз һавасына чыхарыр, онлара хүсуси бир һәјат верир» (В. Г. Белински, Сечилмиш мәгаләләри, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1948, сәһ. 58—59).

ЈАРАДЫЧЫ АХТАРЫШДА

Мәһәммәд **БАҺАРЛЫ**

«Азәрбајчан мәктәби» журналынын мәс'ул катиби

Һәр бир саһәдә олдуғу кими, педагожи ишдә дә јарадычы фәалијјәт әмәјин сәмәрәлилијинин башлыча шәртидир. Буну бир сыра рајонларын әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәсиндә дә ајдын көрмәк олар. Мүәллимләр тә'лим просесиндә дәрсә верилән мүасир тәләбләрә јарадычылыгла әмәл едир, шакирдләрин елми вә коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасында бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанырлар.

Фүзули рајонундакы Арајатылы кәнд орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллимәси **Сәадәт Меһдијева** тә'лимин һәјатла, коммунизм гуручулуғу практикасы илә әлагәләндирилмәсинә хүсуси фикир верир. Бу мәгсәдлә о, мүнтәзәм сурәтдә өз үзәриндә чалышараг билијини артырыр, республиканын вә ајрылыгда һәр бир рајонун игтисади вә мәдәни һәјатына даир мә'луматларыны кенишләндирир. Онун һазырда тәдрис просесиндә әсас диггәт јетирдији мәсәләләрдән бири Сов.ИКП МК мај (1982-чи ил) пленумунун тәсдиг етдији 1990-чы иләдәк олан дөвр үчүн ССРИ-нин Әрзаг програмынын һәјата кечирилмәсиндә мәктәблиләри фәал иштирак етмәјә руһландырмаг, илк нөвбәдә исә бу програмын әһәмијјәтини онлара баша салмагдыр.

Мүәллимә дејир ки, Әрзаг програмы материалларынын шакирдләрә өјрәдилмәсиндә, онларда әмәјә мәс'улијјәтли мүнасибәт, әмәк адамларына һөрмәт вә мәһәббәт тәрбијә олунмасында бәдии әдәбијјат олдугча бөјүк мә'нәви-естетик күчә маликдир. Буна көрә дә о, классик вә мүасир әдибләрин һәјат вә јарадычылығыны өјрәдәркән шакирдләрин диггәтини доғма тәбиәтин гојнунда бөјүјүб ушаглыгдан әмәјин нә олдуғуну баша дүшән вә өз һәјатыны онсуз тәсәввүр етмәјән, әрзаг боллуғу јарадан адамларын мә'нәви көзәллијинә чәлб едир. Мүәллимә бәдии әдәбијјат васитәсилә кәнчләрин мә'нәви-естетик бахышыны формалашдырмагла јанашы, онларда инсан әмәјинин јаратдығы мө'чүзәләрә, хүсусилә чөрәјә һөрмәт вә гајғыкеш мүнасибәт тәрбијә етмәјә чалышыр. Мәсәлән, IV синифдә С. Рүстәмин «Дуз-чөрәк» ше'рини кечәркән чөрәјин инсан һәјатындакы әвәзолунмаз ролу илә бәрабәр Әрзаг програмынын нә вахт вә нә мәгсәдлә гәбул едилмәсиндән дә данышыр, һәмин програмын маһијјәти илә шакирдләри таныш едир. Бу танышлыг тә'сирли олсун дејә, һәмин програмдан мүәјјән һиссәләри дә шакирдләрә охутдурур. Бунунла шакирдләр һәм «Дуз-чөрәк» ше'риндә галдырылан проблемләрин әһәмијјәтини дәриндән дәрк едир, һәм дә Әрзаг програмынын партија вә һөкумәтимиз тәрәфиндән совет халгына көстәрилән бөјүк аталыг гајғысы олдуғуну баша дүшүрләр.

Мүәллимә Бөјүк Вәтән мүһарибәси һаггында јазылмыш әсәрләри өјрәдәркән шакирдләрин диггәтини совет халгынын мә'руз галдығы чәтинликләрә јөнәлдир вә дејир ки, биз динч јашамаг һүгугуну, ишләмәк, торпағы бечәрмәк, тахыл јетишдирмәк, нәсилләрин хошбәхтлији үчүн лазым олан һәр шеји истеһсал етмәк, бир сөзлә, әрзаг боллуғу јаратмаг һүгугуну нечә бөјүк гурбанлар баһасына әлдә етмишик. Бу күн биз даһа әзмлә чалышмалы, наилијјәтләримизин горунмасы вә зәнкинләшдирилмәси гајғысына галмалыјыг. Бунун үчүн исә Әрзаг програмынын һәјата кечирилмәсинә һәр биримиз өз төһфәмизи вермәлијик.

Сәадәт мүәллимә әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә таныш олан

Scanned with CamScanner

фактлар әсасында онларын диггәтини кәнд әмәкчиләринин һәјат тәрзинин нечә дәјишдијинә, тахылын, тәрәвәзин, мејвәнин, техники биткиләрин бечәрилмәсиндә, мал-гаранын, гушларын бәсләнилмәсиндә әмәкчиләрлә бәрабәр шакирдләрин дә фәал иштирак етмәләринә јөнәлдир. О, рајонда игтисадијјатын сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә хүсуси гајғы көстәрән кәнчләри нүмунә чәкмәклә онларын вәтәнпәрвәрлик хидмәтләринин маһијјәтини ачыр, өз шакирдләрини һәјатда фәал мөвге тутмаға руһландырыр.

Һәмин рајонун габагчыл әдәбијјат мүәллимләриндән бири дә **Оруч Бајрамовдур.** О, Һорадиз гәсәбә сәккизиллик мәктәбиндә ишләјир. Оруч мүәллимин дәрсләри һәмишә чанлы, шакирдләрин јүксәк фәаллығы шәраитиндә кечир. Бу да ондан ирәли кәлир ки, мүәллим өз ишини јарадычы гурмаға, дәрсә верилән мүасир тәләбләрә мунтәзәм сурәтдә әмәл етмәјә чалышыр. Дәрсә верилән мүасир тәләбләрдән бири проблем ситуасијасы јарадылмасыдыр. Оруч мүәллимин фикринчә, проблем ситуасијасынын тә'мин олундуғу дәрсдә шакирдләрин дәркетмә марағы, чәтини тапмаға мејли артыр, һәр бир јени материал дәрсдә шүурлу сурәтдә мәнимсәнилир. Белә бир шәраитдә шакирдләрин идрак фәалијјәти, јарадычылыг, ахтарычылыг габилијјәти дә инкишаф едир. Одур ки, јери кәлдикчә дәрсләрдә проблем ситуасијасы јаратмаг лазымдыр вә мүмкүндүр. Оруч мүәллимин бу саһәдәки иш тәчрүбәсини нәзәрдән кечирәк.

Мә'лумдур ки, Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәринин мәзмуну онун тәһлилиндән әввәл өјрәдилир. Мәзмунун өјрәдилмәси проблемли шәраит заманы шакирдләрин кәрәји олур. Оруч мүәллим проблем үчүн изаһат характерли сөһбәтә тәһлилин әввәлиндә башлајыр. Гејд едир ки, «Хосров вә Ширин» поемасы Хосровла Ширинин мәһәббәт мачәрасы үзәриндә гурулмушдур. Белә олдугда бәс нә

үчүн Низами Хосров вә Ширин сурәтләри илә кифајәтләнмәмиш, әсәрә әлавә сурәтләр дә дахил етмишдир?

Оруч мүәллим бизимлә сөһбәтиндә деди ки, проблемли шәраит јаратмаға бу чүр суал чүмләси илә башламаг јаваш-јаваш синифдәки шакирдләрин һамысыны сәфәрбәр едир вә онлары дүшүнмәјә һәвәсләндирир. Проблем үчүн һазырланмыш вә һәлли гаршыја гојулмуш мәсәләләр мәнтиги ардычыллыға әсасланан суал чүмләләри шәклиндә шакирдләрә тәгдим едиләндә даһа сәмәрәли олур.

Мүәллим «Хосров вә Ширин» поемасынын тәһлили заманы ашағыдакы мәсәләләри проблемә чевирир:

1. Биз Чиндә онунла јашыд олмушуг. Бир јердә охујуб јаша долмушуг. Устамыз билирди һәр бир пешәни. Мәнә гәләм верди, она тишәни — мисраларына әсасланараг дејин, әкәр Низами Фәрһад вә Шапур сурәтләрини поемаја әлавә етмәсәјди вә бу дөрд мисраны орада јазмасајды, поемаја һансы зијанлар дәјәрди?

2. Нә үчүн Н. Кәнчәви поеманы Ширинлә Фәрһадын мәһәббәти үзәриндә гурмамышдыр? Һансы еһтијачдан мәсәләләр Хосровла бағланыр?

3. Һансы сәбәбә көрә Н. Кәнчәви Фәрһады севә-севә јаратдығы, Хосровдан гат-гат үстүн тәсвир етдији һалда, ону әсәрин гәһрәманы етмәмишдир?

4. О һансы бир мүһүм мәсәләдир ки, Н. Кәнчәвинин бүтүн әсәрләриндә олдуғу кими «Хосров вә Ширин» поемасында да онун бәдии һәллинә раст кәлмәк олур?

5. Нә үчүн Ширин хәтрини дағлар гәдәр истәдији Фәрһады севә билмәзди?

Проблемли шәраитин, нечә дејәрләр, гыса мүсабигәсинә тәгдим олунан бу беш мәсәлә шакирдләри дәриндән дүшүнмәјә сөвг едир. Һәмин мәсәләләр јазылы шәкилдә дә лөвһәдән асылыр. Шакирдләр фикирләшдикчә мүәллим арабир хатырладычы, истигамәтверичи сөзләрлә онлары проблемин һәллинә јөнәлдир. Фикирләшмә мүддәти гуртардыгдан сонра чаваблар динләнилир. Тәхминән ашағыдакы кими чаваблар алыныр:

1. «Хосров вә Ширин» поемасында һеч бир артыг, әсәрә зијан кәтирән сурәт јохдур. Орада ады чәкилән һәр бир шәхсин өз јери, өз иши вардыр. Һәрәси бир чәһәтдән поеманы тамамлајыр; бу вә ја дикәр характерин ачылмасына көмәк едир. Мәсәлән, Шапур әсәрдәки әсас сурәтләр арасында әлагә васитәси, сијасәтчил вә кәзәри бир көрпүдүр. Елә бир көрпү ки, Сасаниләрдән Бәрдәјә гәдәр узаныр. Фәрһад да поеманын ганунн бир сурәтидир. Әкәр Фәрһад олмасајды, Ширинин хаһишләрини јеринә јетирән, она сүд архы чәкиб дашдан һовуз тикән олмазды. Әкәр Фәрһад олмасајды, Низаминин Хосрову ифша едән тәнгид васитәси олмазды. Бир сөзлә, поеманын, үмумән исә әдәбијјатымызын Фәрһады олмазды.

2. Н. Кәнчәви поеманы Ширинлә Фәрһадын мәһәббәт мачәрасы үзәриндә гура билмәзди. Ахы шаирин мәгсәди Хосров сурәти илә өз дөврүнүн шаһзадәләринә ибрәт дәрси вермәк иди. Хосров кими адама анчаг Ширин кими ағыллы, тәдбирли гадынын мәһәббәти күч кәлә биләрди.

3. Гәдим әдәби ән'әнәјә көрә анчаг әсилзадәләр епик әсәрин гәһрәманы ола биләрдиләр. Мәһз буна көрә Н. Кәнчәви Фәрһады поеманын гәһрәманы етмәмишдир.

4. Н. Кәнчәвинин бүтүн поемаларында олдуғу кими «Хосров вә Ширин» әсәриндә дә гаршыја гојуб бәдии шәкилдә һәлл етдији проблем әдаләтли шаһ мәсәләсидир. Бу мәсәлә онун «Сирләр хәзинәси»ндән башлајыб «Искәндәрнамә»синдә камала чатыр.

5. Әлбәттә, Ширин Фәрһады севә билмәзди. Чүнки Хосрова һәгиги мәһәббәти олан Ширин үстәлик Фәрһады да севсәјди, Ширинлијини итирәрди.

Мүәллим алынан чаваблары үмумиләшдирир, «мүсабигә»дә фәргләнәнләрин билијини гијмәтләндирир вә евә тапшырыг верир.

Бу чүр проблемли шәраитдә синифдәки бүтүн шакирдләр һәм әсәрин идеја вә сәнәткарлыг чәһәтләри илә јахындан таныш олур, онун мәзмунуну бир даһа хатырлајыб тәкрарлајырлар, һәм дә зәрури тәрбијә алырлар.

Дәрсдә тә'лимин техники васитәләриндән вә тәдрис-әјани вәсаитләрдән истифадә етмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Загатала рајонундакы Чар кәнд 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Моминәт Ибраһимова** бәдии әсәрләри тәдрис едәркән әјанилијә хүсуси үстүнлүк верир. Бу, шакирдләрин дәрин вә һәртәрәфли билик алмасына хидмәт едир, онларын нитг инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Һәр һансы иллүстрасија, бәдии плакат, портрет дәрсин сәмәрәлилијини артырыр. О, IX синифдә М. Ә. Сабирин «Әкинчи» ше'ринә аид чәкилмиш карикатурадан истифадә заманы синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт едир:

М. — Шәкилдә сиз кимләри көрүрсүнүз?

Ш. — Шәкилдә мүлкәдарла ханымы вә һәјәтдә дајанмыш әкинчини көрүрүк.

М. — Нәдән билирсиниз ки, бу мүлкәдардыр?

Ш. — Буну мүлкәдарын кејиминдән, дивардакы халчадан, столун үстүндәки мүхтәлиф јемәкләрдән билмәк олур.

М. — Әкинчини нечә көрүрсүнүз?

Ш. — Әкинчи чох јохсул кејинмиш, һәм дә јазыг-јазыг дајанмышдыр.

Бу гыса мүсаһибәдән сонра фотомүнтәхәбат валында «Әкинчи» ше'ри сәсләндирилир.

Мүәјјән бәдии филмләрә бахмаг да дәрсин сәмәрәлилијинин артырылмасына көмәк едир. Лакин һазырда имкан вә шәраит еләдир ки, һәр һансы бәдии әсәри тәдрис едәр-

Scanned with CamScanner

кән она аид чәкилмиш филмләрә һәмин вахтда бахмаг мүмкүн дејил-дир. Буна көрә дә мүәллимә мүнтәзәм шәкилдә телевизија верилишләри програмыны изләјир, кечәчәји мөвзулара аид филмләрә шакирдләрин диггәтини чәлб едир. Бу да һәмин мөвзуларын тәдрисини асанлашдырыр.

Мөминәт мүәллимә бәдии әсәр үзәриндә ишин тәрбијәви тә'сирини гүввәтләндирмәк үчүн көркәмли актјорларын ифасында сәсләндирилән парчаларын сечилиб дәрсин һансы мәрһәләсиндә вә нә мәгсәдлә истифадә едиләчәјини дә мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр. Мәсәлән, X синифдә С. Вурғунун «Вагиф» әсәри өјрәниләркән габагчадан онун експозисијасы вә конфликтинин инкишафы һаггында мә'лумат верир. Гачарын Вагифдән интигам алмаг үчүн мүвафиг фүрсәт тапа билмәси илә әлагәдар сәһнәни хүсуси олараг изаһ едир. Һәмин епизоду вал васитәсилә шакирдләрә чатдырыр. Нәтичәдә шакирдләр Гачары гандан дојмајан фатеһ кими, гылынчы илә һөкм едән, инсанлары севмәјән вә бүтүн бәшәријјәтдән өз күскүнлүјүнүн интигамыны алмаг истәјән гатил һөкмдар кими танымагла, мүтәрәгги фикирли, һуманист Вагифин бөјүклүјүнү көрүр, һәтта Гачарын да буну е'тираф етдијинә диггәт јетирирләр. Вагифин гәзәлини динләдикдән сонра Гачарын дедији сөзләрдә шаирин әзәмәтини даһа ајдын һисс едирләр.

— Вәзир! Бу ки доғрудан да,
гүдрәтдир,
һәр сөзү, сөһбәти чанлы сәнәтдир.
Бөјүк тәһлүкәдир бу шаир бизә.

Шакирдләр валы динләдикдән сонра даһа ајдын дәрк едирләр ки, Вагиф шаир-вәтәндаш вә өз вәтәнинә, халгына мөһкәм телләрлә бағлы бир инсандыр.

Шакирдләрә әсаслы билик вермәк, тәдрис олунан материалын шүурлу мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәк үчүн онларын јарадычы тәфәккүрләринин, мүстәгил дүшүнмә, дүзкүн нәтичә чыхарма бачарыгларынын, мүгајисәләр вә үмумиләшмәләр апармаг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси дә чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Әкәр мүәллим тә'лим просесиндә шакирди дүшүнмәјә, мүстәгил фикир сөјләмәјә, һәр һансы бир әдәби һадисәни, образы, фикри дикәри илә мүгајисә етмәјә истигамәтләндирмирсә, онда һәмин дәрсин сәмәрә верәчәјини сөјләмәк чәтиндир.

Шакирдләрин тәфәккүр фәаллијјәтинин гүввәтләндирилмәси, онларда идраки мүстәгиллијин инкишафы үчүн әдәбијјат дәрсләри зәнкин материал верир. Бәдии әсәрләрин тәһлили, иншa јазыларын апарылмасы, охунмуш китабларын мүзакирәси буна јахшы сүбутдур. Бу саһәдә мүстәгил ишләрин сәмәрәли тәшкили хүсусилә фајдалыдыр.

Әдәбијјат дәрсләринин әксәријјәтиндә шакирдләр әввәлчә бәдии әсәрләрин мәзмуну илә таныш олурлар. Мүәллимин әсас иши дә елә бурадан башлајыр. Әкәр мүәллим бәдии әсәрин мәзмунуну там мәнимсәдә билирсә, әсәрин тәһлилиндә шакирдләр фәал олурлар. Әкс һалда шакирдләр зәифлик көстәрирләр.

Конкрет мисаллара мүрачиәт едәк. Гах рајонундакы Чәлаир кәнд орта мәктәбинин мүәллимәси **Зөһрә Лачынова** V синифдә «Абшерон» романындан «Илк сынаг» һиссәсини өјрәдәркән бу бәдии парчанын охунмасына башламамыш «Абшерон» романы һаггында мә'лумат верир. Бундан сонра һәмин парча һиссә-һиссә охунур. Шакирдләр мәзмунла таныш олурлар. Шакирдләрлә белә бир мүсаһибә апарылыр:

1. Сиз бурада кимләрлә таныш олдунуз?

2. Таһир һаггында нәји өјрәндиниз?

3. Чәмил кимдир?

4. Уста Рамазан һаггында нә дејә биләрсиниз?

5. Јазычы бизим диггәтимизи һансы сурәтә јөнәлдир?

Дәрсликдәки суаллара да шакирдләрдән чаваб алыныр. Онлара тапшырылыр ки, һазыр олсунлар,

кәлән дәрсдә чаваб верәчәк шакирдә һәмин суалларла мүрачиәт едиләчәк. Суаллары сиз дә артыра биләрсиниз.

Тәһлил үчүн нәзәрдә тутулан саатда шакирдләрә ашағыдакы суаллар верилир:

1. М. Һүсејн «Абшерон» романында нәји тәсвир етмишдир?

2. Әсәрдәки әсас сурәтләр һансылардыр?

3. Сиз һансы сурәти даһа чох севирсиниз? Сәбәбини изаһ един.

Дәрсин сонуна гәдәр шакирдләр Таһир, Чәмил, уста Рамазан сурәтләри һаггында өз биликләри даирәсиндә данышырлар. Дәрсин сонунда шакирдләрә «Мән Таһир сурәтини нә үчүн севирәм» мөвзусунда иншa һазырлашмаг тапшырылыр. Бу да шакирдләрин мүстәгил дүшүнмәк, мүгајисә етмәк, нәтичә чыхармаг бачарығыны артырыр.

IV синифдә Ч. Чаббарлынын «Диларә» һекајәси тәдрис едилир. Һекајә гыса олдуғу үчүн синифдәчә охунур. Мәзмун илә танышлыгдан сонра мүәллимә белә бир мүсаһибә апарыр:

1. Һекајәдә тәсвир олунан һадисә һансы дөврә аиддир?

2. Буну нәдән билдиниз?

3. Бәширин аиләсинин јохсуллуғуну әсәрдән кәтирилән мисалларла изаһ един.

4. Диларәнин һәјатыны өз һәјатынызла, Бәширин аиләсини үзвү олдуғунуз аилә илә мүгајисә един вә нәтичә чыхарын: «Диларә нә үчүн өз арзусуна чатмады?».

Шакирдләр сонракы дәрсдә бу мөвзуда иншa јазырлар.

Јухары синифләрдә нисбәтән ири һәчмли әсәрләр өјрәнилир. Бу заман шакирдләрин идрак фәаллығынын артырылмасына имканлар чохалыр. З. Лачынова јухары синифләрдә мүгајисәјә даһа чох фикир верир. Характерләрин ачылмасында бунун әһәмијјәти бөјүкдүр. Мүәллимә «Данабаш кәндинин әһвалатлары»ны кечәркән Худајар бәјлә Гурбанәли бәји, «Алданмыш кәвакиб»дә Шаһ Аббасла Јусиф Сәррачы, «Хосров вә Ширин»дә Ширинлә Хосрову Фәрһадла мүгајисә едир ки, бу да шакирдләрә һәмин сурәтләрин характеристикасыны даһа дәриндән баша дүшмәкдә көмәк көстәрир.

Әдәбијјат нәзәријјәсиндән материаллары өјрәдәркән исә шакирдләрин кечмиш биликләри әсасында бәдии әсәрләр үзәриндә мүшаһидәләр апармагла сатира вә јуморун, нәзм вә нәсрин, һекајә вә романын, фачиә вә комедијанын фәргини ајдынлашдырыр. Јухары синифләрдә бәдии әсәрләрин тәһлили заманы шакирдләрдән һәмин сурәтләрә мүнасибәтләрини билдирмәләрини тәләб едир. Мәсәлән, онлара бу чүр суаллар верир: Фәрһад сурәтини нә үчүн севирсиниз? Хосров сурәтинә мүнасибәтиниз. Сиз Меһманын јериндә олсајдыныз, нә едәрдиниз?

Мүәллимә «Меһман» әсәринин тәһлилини дәрс-диспут шәклиндә тәшкил едир ки, бу да чох јахшы нәтичә верир. Диспутун суаллары әввәлки дәрсдә јазылыр. Мәсәлән:

1. Меһман кәндә кетмәјә биләрдими?

2. «Һәјат чәсурларындыр» афоризминә нечә бахырсыныз?

3. Меһманын һансы чәһәтләрини бәјәнмирсиниз?

4. Сизә Меһманын талеји тапшырылса иди нечә һәрәкәт едәрдиниз?

Бу суаллар әсасында тәһлил апарылыр. Шакирдләр һадисәләрә өз мүнасибәтләрини билдирирләр. Ахырда дәрс јекунлашдырылыр. Әсәрин әсас идејасы, бәдии-мәфкурәви чәһәтләри шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр, бу мөвзуда јазылмыш башга әсәрләр («Сарыкөјнәклә Валеһин нағылы» әсәри, «Истинтаг» филми вә с.) һаггында онларын фикирләри соруштулур.

Беләликлә, мүәллимин јарадычы ахтарышлары онун шакирдләринин дә ахтарычылыг габилијјәтинин, дүнјабахышынын инкишаф едиб формалашмасына сәбәб олур.

Scanned with CamScanner

М. ҺҮСЕЈНИН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ҺАГГЫНДА МӘ'ЛУМАТЫН ВЕРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Һикмәт ҺАЧЫЈЕВ

Шамхор рајону, Дәлләр кәнд әјани-гијаби мәктәбин мүәллими

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын инкишафында бөјүк хидмәти олан Меһди Һүсејнин әсәрләри мәктәблиләрин дә чох севә-севә охудуглары әдәби нүмунәләрдир. Бунун нәтичәсидир ки, орта үмумтәһсил мәктәбинин әдәбијјат програмларында М. Һүсејнин јарадычылыг нүмунәләри илләрдән бәри өзүнәмәхсус мөһкәм јер тутур. Онун әсәрләриндән нүмунәләр бир нечә синифдә (IV синифдә «Одлу гылынч», V синифдә «Илк сынаг» («Абшерон» романындан парча), VI синифдә «Һоп-һоп», X синифдә «Абшерон») тә'лим материалы кими тәгдим едилир вә һәмин әсәрләр үзәриндә иишә програмда 13 саат вахт ајрылыр. Бу көстәрилән вахтда әсас мәгсәд шакирдләри јазычынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә таныш етмәк вә һәмин әсәрләрин васитәси илә мәктәблиләрин мә'нәви аләминә тә'сир көстәрәрәк әхлаги кејфијјәтләр ашыламагдан ибарәтдир. Диггәт едилсә, програмын тәләбинә әсасән ајры-ајры синифләрдә өјрәдилән әсәрләрин һамысынын нәср нүмунәси олдуғу ајдынлашыр. Лакин Меһди Һүсејнин јарадычылығы тәкчә нәсрлә мәһдудлашмыр, бунларла јанашы, о, мараглы драм әсәрләринин мүәллифи кими дә танынмышдыр. Бу чәһәт тәләб едир ки, М. Һүсејнин јарадычылыг хүсусијјәтиндән данышаркән онун драм фәалијјәти барәдә дә мүәјјән мә'лумат верилсин. X синфин програмында бу тәләб өз ифадәсини тапыр. Програмда дејилир: «Меһди Һүсејн көркәмли насир кими. Јазычынын һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'лумат. Илк әсәрләриндә ингилаби һәрәкатын ин'икасы. Әсас һекајәләри, романлары вә пјесләри».

Көрүндүјү кими, програм X синифдә јазычынын драм әсәрләри һаггында үмуми мә'лумат вермәји тәләб едир. Лакин нәдәнсә дәрсликдә јазычынын пјесләри барәдә һеч бир мә'лумат верилмир. Бу сәбәбдән дә мүәллимләрин бөјүк әксәријјәти М. Һүсејнин драм әсәрләри һаггында јығчам да олса мә'лумат вермир. Нәтичәдә шакирдләрин јазычынын јарадычылыг хүсусијјәтләринә даир әлдә етдикләри биликләр сәтһи олур. Тәчрүбәмизә әсасән дејә биләрик ки, дәрсликдә М. Һүсејнин драм јарадычылығына даир мә'лумат олмаса да, јазычынын јарадычылығы барәдә бу истигамәтдә мә'лумат верилмәлидир: һәмин мә'лумат сәнәткарын јарадычылыг диапозонуна даир тәсәввүр јарадыр. Дәрсликдә әксини тапмајан мә'луматын мүәллим тәрәфиндән әлавә олунмасынын әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр әдәбијјатымызда бөјүк хидмәти олан М. Һүсејн һаггында даһа кениш билијә малик олурлар.

Әлбәттә, јазычынын драм әсәрләрини кениш тәһлил етмәјә имкан јохдур вә тәләб олунмур. Бу әлавә мә'луматы драм әсәрләри јазылдығы дөврүн характери вә јазычынын һәмин әсәрләрдә ирәли сүрдүјү идеја истигамәтиндә вермәк даһа сәмәрәли олур. Һәм дә мүәллимин әлавә верәчәји мә'лумат шакирдләр үчүн ики чәһәтдән фајдалыдыр: бир тәрәфдән јазычынын јарадычылыг фәалијјәтинин кенишлији һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадырса, дикәр тәрәфдән Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә әдәбијјатын гаршысында дуран вәзифәнин-вәтәнпәрвәрлик идејасынын даһа ајдын баша дүшүлмәсинә көмәк едир. Буну нәзәрә алараг М. Һүсејнин јарадычылыг хүсусијјәтиндән данышаркән онун драм јарадычылығы һаггында ашағыдакы мәзмунда мә'лумат верирәм:

М. Һүсејн әдәбијјатымызда насир вә драматург кими танынмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә о, бир сыра драм әсәрләри јазмыш вә һәмин әсәрләриндә өлкәмизин тарихи кечмишини гәләмә алмагла кәнчләрә вәтәнпәрвәрлик, халглар достлуғу, гәһрәманлыг вә һуманизм кими әхлаги кејфијјәтләр ашыламағы гаршысына әсас мәгсәд гојмушдур. Јазычынын «Низами», «Чаваншир» адлы драмлары белә әсәрләрдәндир. Һәмин әсәрләрдә тарихи һадисәләрин, хүсусилә јаделли ишғалчылара вә јерли феодаллара гаршы халгын апардығы гәһрәманлыг мүбаризәләринин сәнәткарлыгла үмумиләшдирилмәси бугүнкү кәнчлијин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси үчүн олдугча бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Драматург тарихи һадисәләрә мүасирлик бахымындан нәзәр салмыш, вәтәнпәрвәрлик һиссләринин тарихи көкләрини вермишдир. Мүәллифин «Бөјүк Вәтән мүһарибәси биздә гәһрәман кечмишимизә дәрин бир мараг ојатды» фикриндә тарихи һәгигәтин бәдии ифадәси һазырда идраки вә тәрбијәви маһијјәт кәсб едир. Лакин јазычы тарихи фактларын әсири олмур, онлардан бир васитә кими истифадә едиб, өз фикирләрини дә охучулара чатдырыр. Беләликлә, һадисәләри мүасирлик бахымындан гијмәтләндирир.

Мүәллимләрә ону да хатырлатмағы лазым билирик ки, јазычынын јарадычылыг хүсусијјәтләриндән, о чүмләдән драм әсәрләриндән дәрсдә данышмагла мәһдудлашмаг олмаз. Синифдәнхарич апарылан ишләрдә бу барәдә сөһбәт ачмаг олар вә лазымдыр. Бурада Меһди Һүсејнин өз сөзләрини хатырлатмаг кифајәтдир. О јазыр: «Әдәбијјатымызын гијмәтли әсәрләриндән тәкчә дәрс материалы кими истифадә етмәк аздыр. Бу әсәрләрин тәрбијәви-сијаси ролуну нәзәрә алмаг вә даһа јахшы мүталиә етдирмәк һәр бир әдәбијјат мүәллиминин борчудур» (Әсәрләри, 9-чу чилд, Бакы, 1979, сәһ. 546). Әлбәттә, мүәллим сәнәткарын јарадычылығы һаггында үмуми сөһбәт апаркән нәзәрә чатдырылачаг фикри ајдын ифадә етмәли, мүвафиг әсәрин адыны чәкмәли, фикрини әсасландырмалыдыр. Мәсәлән, вәтәнпәрвәрлик идејасы јазычынын «Низами» драмында даһа габарыг шәкилдә верилир. Драмда Низами вә халг һөкмдар вә сараја гаршы гојулур. Азәрбајчанын бөјүк шаири вә мүтәфәккири Низаминин кәнчлик илләринин конкрет бир дөврүнү тәсвир едән «Низами» тарихи гәһрәманлыг драмыдыр. Драмда гојулан әсас проблем дә вәтәнпәрвәрлик вә халга мәһәббәт мотивләриндән ибарәтдир. В. И. Ленин вәтәнпәрвәрлијин маһијјәтиндән данышаркән јазыр: «Вәтәнпәрвәрлик— әсрләр вә мин илләр боју вәтәнләрин бир-бириндән ајры олмасынын доғурдуғу дәрин дујғулардан биридир» (Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 186). Даһи рәһбәрин мүгәддәс әхлаги кејфијјәтләрдән, инсан гәлбиндәки ән дәрин дујғулардан бири кими гијмәтләндирдији вәтәнпәрвәрлијин кәнч нәслә ашыланмасы әдәбијјат тәдрисинин гаршысында дуран башлыча вәзифәдир. Бу бахымдан М. Һүсејнин мүһарибә дөврүндә јаздығы тарихи драмлар диггәти чәлб едир. Драматургун јаратдығы Низами бәдии образдыр. Шаирин идеалы вәтәнин мүгәддәслији вә онун мүдафиәсидир. Драматургун һуманист тәфәккүрүнүн дәринлији вә орижиналлығы халг ичәрисиндән чыхмыш, үсјанкар, вәтәнпәрвәр, хејирхаһ, ағыллы вә инадкар адамларын гәсбкарлыг әлејһинә мүбаризәсини тәсвир едәркән өзүнү даһа бариз шәкилдә көстәрир. Тамашачы гәһрәманларын характерләринин бүтөвлүјүнү дөјүш сәһнәләриндә көрүр вә инаныр ки, бу мөһкәм, ирадәли адамлар Низаминин досту вә һәмфикирләридирләр.

М. Һүсејнин бүтүн әсәрләриндә олдуғу кими «Чаваншир» драмында да мүсбәт гәһрәманларын һамысы халгдан гүввәт алыр, милли зәминлә мөһкәм бағлыдырлар. Әсәрин драматик конфликти Азәрбајчан халгынын јаделли ишғалчылара

гаршы мүбаризәси үзәриндә гурулмушдур. Бу кәркин мүнагишә тәбии сурәтдә тәдричән инкишаф едир, јени һадисә вә инсанлары да әтрафына топлајыр. Чаванширин башчылыг етдији орду ики чәбһә илә хәзәрләр вә сасаниләрлә дөјүшмәли олур. Драматург Чаваншири тарихи бир шәхсијјәт, гүдрәтли сәркәрдә, аловлу бир вәтәнпәрвәр кими әсәринә гәһрәман сечмишдир. Драмда һадисәләр инкишаф етдикчә Чаванширин фачиәси даһа кениш вә даһа ичтимаи характер алыр. Әсәрдә башлыча фачиә Чаваншириң јүксәк инсани кејфијјәтләри илә сахта мүһит вә сахта адамлар арасындакы барышмаз зиддијјәтләрдир. Чаваншир бир һаким вә исте'дадлы сәркәрдә олмаг е'тибары илә өз габилијјәтини көстәрир, лакин мүбаризәни сона чатдыра билмир. Бу да вар-јохдан чыхмыш халгын гијамына сәбәб олур. Әсәрдә Чаваншир вәтәнпәрвәр, халгын һалына јанан, она гајғы көстәрән бир сәркәрдә кими һәрәкәт едир. Она көрә дә халг севимли сәркәрдәјә баш әјир, она дәрин мәһәббәт бәсләјир.

«Чаваншир» драмында вәтәнә вә халга мәһәббәт һисси олдугча гүввәтлидир. Чаваншириң талеји халгын талеји илә мөһкәм бағлыдыр. О өз шәхси мәнафејини дејил, халгынын сәадәтини дүшүнүр. «Чаваншир» драмы «Вагиф» драмындан сонра реалист Азәрбајчан совет драматуркијасынын ән гүввәтли әсәрләриндән бири кими гијмәтләндирилмишдир. Профессор Чәфәр Хәнданын фикринчә «Чаваншир» драмында вәтәнпәрвәрлик, хәлгилик, јаделли ишғалчылара дәрин нифрәт, халгын мәнафејини шәхси мәнафедән үстүн тутмаг, һуманизм, бејнәлмиләлчилик вә саир чәһәтләр јүксәк бәдии сәвијјәјә галдырылмышдыр.

М. Һүсејн И. Әфәндијевлә бирликдә 1944-чү илдә «Интизар» пјесини јазмышдылар. Бу әсәрин дә мөвзусу мүасир вә актуалдыр. Әсәрдә совет адамларынын шүурча јүксәлдији, коммунизм идејаларына хидмәти, ичтимаи мәнафеји шәхси мәнафедән үстүн тутмалары инандырычы сурәтдә өз ифадәсини тапмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә совет адамларынын вәтәнпәрвәрлик һиссинин күчү бу әсәрдә дә габарыг әксини тапыр. Көһнә кенерал Алхас бәј Хыдырбәјов истәјир ки, онун рәссам оғлу Гамбај да һәрбичи олсун, чәбһәләр јарсын, дүшмән багры чатласын, о да шән хәбәрләр алдыгча гүррәләнсин. Гоча кенералын арзусу јеринә јетир. Бүтүн һадисәләр Гамбајын чәбһәјә кетмәси илә даһа да чанланыр. Анләнин кәлини Күлјаз һадисәләрин мәркәзиндә дајанмышдыр. Гамбај әскәрлијә јола дүшәндә абырлы, һәјалы һесаб етдији арвады Күлјазы көһнә досту, сәдагәтинә инандыгы Тофигә тапшырыр. Тофиг исә «достунун» горхулу бир сәфәрә кетмәсинә гәлбән севинир, анлашылмаз һәјәчанлар кечирир, гудуз вә хәјанәткар бир көпәјә чеврилир. Гамбај арвадыны Тофиг кими инсани һиссләрини итирмиш шәрәфсиз бир адама тапшырдығыны ағлына да кәтирмир. Пјесдә Күлјазын әксинә олараг рәфигәси Сүрәјја башга бичимли гыздыр. О, «Севил»дәки Күлүш сурәтини хатырладыр. Сүрәјја өз мәһәббәтиндә дәјанәтли бир гыздыр. Драмын икинчи шәкли Сталинградда кедән дәһшәтли вурушмалара һәср едилмишдир. Мајор Гамбај өз дөјүшчүләри илә бирликдә мүһасирәјә дүшүр. Онлар сон нәфәсләринә гәдәр вурушмаг, гәһрәманлыгла һәлак олмаг гәрарына кәлмишләр.

Әсәрдә әскәр Чәфәрин вә мајор Гамбајын симасында совет адамынын партија вә дөвләтә, халга, вәтәнә сәдагәти мәһарәтлә тәсвир едилмишдир. Драматург әсәрләриндә һәјат һәгигәтләрини чанлы вә тә'сирли вермиш, бәдии үмумиләшдирмәләрин, дәрин психоложи сәһнәләрин орижиналлығына хүсуси диггәт јетирмишдир. Әсас тәнгид һәдәфләри мүһарибә, мүһарибә чаниләри, вәтән хаинләри, гәсбкарлар олан бу драмларын вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, халглар достлуғу кими

јүксәк коммунист әхлаги кејфијјәтләринин кәнч нәслә ашыланмасында мүһүм тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәти вардыр.

Беләликлә, биз Меһди Һүсејн јарадычылығыны өјрәдәркән шакирдләрдә бу бөјүк сәнәткар һаггында даһа кениш тәсәввүр јаратмаг үчүн дәрсликдә верилән материалла мәһдудлашмыр, әлавә мәнбәләрдән, јазычынын өз әсәрләриндән истифадә јолу илә нисбәтән кениш мә'лумат веририк. Шакирдләрин билијинин кенишлијинә бунун мүсбәт тә'сирини мәктәб тәчрүбәси сүбут едир. Лакин бир чәһәти дә нәзәрә чатдырмаг лазым кәлир: дејилән әлавә фактлар сорғу заманы шакирдләрдән тәләб олунмур.

МӘКТӘБЛӘРДӘ ДИЛ-ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДРИСИ МЕТОДИКАСЫНЫН СӘМӘРӘЛИ ИНКИШАФЫ

Пәриш ӘЛӘКБӘРОВА
Ағдам РХМШ-ын методисти

Партија вә дөвләтимизин халг маарифи ишчиләри гаршысында гојдуғу шәрәфли вәзифәләрин лајигинчә јеринә јетирилмәси методистләрин сәмәрәли фәалијјәтиндән дә чох асылыдыр.

Мәһз буна көрә дә мән бир методист кими мүәллимләрин фәалијјәтинин методик чәһәтдән дүзкүн тәшкилинә хүсуси диггәт јетиририәм. Тәчрүбәјә әсасән бу гәнаәтә кәлмишәм ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнинин тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг үчүн мүәллимләрин методики усталығыны тәкмилләшдирмәк лазымдыр.

Рајонда чалышан 2813 нәфәр мүәллимдән 378 нәфәри дил-әдәбијјат фәнләрини тәдрис едир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Сов.ИКП XXVI вә Азәрбајчан КП XXX гурултајларындан сонра рајонумузда дил-әдәбијјатын тәдриси кејфијјәти хејли јүксәлмишдир. Кечән дөвр әрзиндә мүәллимләрин тәркиби дә јахшылашмышдыр. Беләки, һазырда мәктәбләримиздә ишләјән мүәллимләрин 315 нәфәри али тәһсиллидир. 33 нәфәр орта тәһсилли мүәллимдән 17 нәфәри гијаби јолла тәһсилини давам етдирир.

Әдәбијјат мүәллимләримиздән 2 нәфәри «Шәрәф нишаны» ордени, 50 нәфәри мүхтәлиф медалларла тәлтиф едилмиш, 40 нәфәрәдәк Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин «Габагчыл маариф хадими» дөш нишанына, 20 нәфәри Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин вә МАМЕИИҺИ-нин фәхри фәрманына лајиг көрүлмүшдүр.

Аттестасија дөврүндә 3 нәфәр мүәллимә «Баш мүәллим», 4 нәфәрә исә «Методист мүәллим» ады верилмишдир.

Рајонумузда мүасир методиканы ардычыл изләјән, јенилији ишиндә тәтбиг едән, тә'лими мәһсулдар әмәклә бирләшдирмәји бачаран мүәллимләримиз чохдур.

Шакирдләрдә идрак мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә мүхтәлиф нөв јазылар апаран, охудуглары бәдии китаблара мүстәгил рә'ј вермәји өјрәдән шәһәр 1 нөмрәли орта мәктәбинин мүәллими Ә. Мәммәдова, тә'лим-тәрбијәјә комплекс јанашан, дәрсин сәмәрәлилијини артырмаг мәгсәдилә сүжетли шәкилләрдән, карточкалардан истифадә едән, Азәрбајчан дилини сәмәрәли тәдрис етмәк мәгсәдилә шакирдләрин гүввәси илә һазырланан васитәләрдән дүзкүн истифадә

Scanned with CamScanner

едән Паправанд кәнд орта мәктәбинин мүәллими Һ. Султанов, шакирд јазыларындакы сәһвләр үзәриндә методики чәһәтдән сәмәрәли тәсһиһ иши апаран, шакирдләрин мүталиә габилијјәтини, естетик зөвгүнү формалашдырмаг үчүн јени јоллар арајан шәһәр 8 нөмрәли мәктәбин мүәллими С. Абдуллајева мәһз белә мүәллимләрдәндир.

Беләләринин гүввәсиндән истифадә едәрәк рајон мүәллимләринин методик усталыгыны, ихтисас һазырлыгыны артырмаг үчүн перспектив план әсасында өз ишими планлашдырырам.

Сон беш илдә 370 нәфәр мүәллимдән 135 нәфәри јерли вә мәркәзи ихтисасартырма курсларындан кечмишдир. Бунлардан 92 нәфәри фәнн мүәллими кими, 46 нәфәри исә вәзифәси вә ихтисасы үзрә курсларда олмушлар. Мүхтәлиф сәбәбләрә көрә нәзәрдә тутулан вахтларда курсдан кечмәјән мүәллимләрин сонралар курслара көндәрилмәси дә тә'мин едилмишдир.

Ону да гејд едим ки, мүәллимләрин ихтисасынын артырылмасында јерли иллик әјани-гијаби курсларын әввәлчәдән планлашдырылмасы да бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, бешиллик әрзиндә ушаглы, хәстә вә имкансыз мүәллимләр дә ихтисасыны артыра билирләр. Бу ишдә биз ММТИ-нин әмәкдашларынын гүввәсиндән истифадә едирик. Курс китабында арашдырма вә тәкмилләшдирмә апармагла әдәбијјат мүәллимләринин һамысынын курсданкечмә сијаһысыны перспектив плана әсасән илләр үзрә планлашдырмышам. Планда мүвафиг мә'луматлар (мүәллимин фамилијасы, ады, атасынын ады, тәвәллүдү, партијалылығы, ишләдији мәктәб, тәһсили, вәзифәси, стажы, курсдан сон дәфә нә вахт кечмәси, курсдан кечмә һаггында гејд, һансы илин јанвар вә август конфрансларынын бөлмә ичласларында мүһазирә охујачаг) гејд едилир. Бу чүр планлашдырма ишин сәмәрәли тәшкилинә кениш имкан јарадыр, мүәллимләрин беш илдән бир ихтисасартырма курсундан кечмәсини, елми-практик конфрансларда, педагожи мүһазирәләрдә, методики мүшавирәләрдә иштиракыны тә'мин едир.

Биз методкабинетдә мүәллимләрин ихтисасынын артырылмасында методик ишин фәал вә коллектив формаларына даһа чох әһәмијјәт веририк. Бир методист кими мүәллимләрлә ән чох мәктәбләрдә, мәктәб рәһбәрләри илә исә һәм мәктәбдә, һәм дә методкабинетдә вахташыры көрүшүрүк. Дил-әдәбијјат тә'лиминин сәмәрәсини јүксәлтмәк үчүн шура ичласларында, семинарларда «Тәдрисин кејфијјәтини јахшылашдырмаг», «Дәрсин тәһлилинин тәхмини схеми», «Динләнилмиш дәрси нечә тәһлил етмәли», «Ачыг дәрсин апарылмасы методикасы» вә с. мөвзуларда сөһбәтләр апарыр, кечирилән елми-практик конфрансларда, педагожи мүһазирәләрдә дил вә әдәбијјат мүәллимләринин иштиракыны тә'мин етмәјә чалышырам.

Рајонумузда дил-әдәбијјат мүәллимләрилә методики иш ашағыдакы гајдада апарылыр:

1. Мәктәбләрарасы методбирләшмә (рүбдә 1 дәфә).

2. Ајлыг семинарлар.

3. Рајон үзрә методик мүшавирәләр.

4. РХМШ методкабинети тәрәфиндән јохланылмасы вә јерләрдә мәктәбләрә методик көмәк.

Рајон үзрә јарадылмыш 4 мәктәбләрарасы методбирләшмәдә габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин мүхтәлиф мөвзуда мә'рузәләри мүзакирә едилир.

Дәрс или мүддәтиндә методбирләшмә сәдрләринин вә РХМШ-ын штатданкәнар методистләринин мүшавирәси кечирилир, мәктәбләрин тематик вә фронтал јохланылмасына рајонун дил-әдәбијјат фәнләри үзрә штатданкәнар методистләри, габагчыл мүәллимләри чәлб едилир ки, бүтүн бунлар мүәллимләрин, методик һазырлығынын артырылмасына да көмәк едир. Бу заман онларла муасир дәрс мәсәләләри, методики јениликләр, дәрс планынын тутулмасы, шифаһи чавабларын вә јазы ишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары һаггында әмәли иш апарылыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, кәнч мүәллимләрлә әввәл сөһбәт апарыб ишләри илә таныш олдугдан сонра дәрсләрини мүшаһидә етмәк онлара даһа чох фајда верир. Мүәллимлә сөһбәт әсасында шакирдләрин фәнни нечә мәнимсәдикләрини, онун тәдрис програмына мүнасибәтини, ишиндәки чәтинликләр, мүәллимин методики әдәбијјаты нә дәрәчәдә мәнимсәдијини, мәктәб рәһбәрләринин онлара нә кими көмәк етдијини, дәрсләрә нечә һазырлашдығыны, фәнн кабинетиндән нечә истифадә етдијини өјрәнирик. Һазырладығымыз «Јазы ишләринә аид методик чәдвәл», «Динләнилмиш дәрси нечә тәһлил етмәли», синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрә аид схемләр, «Габагчыл тәчрүбәнин үнваны» стенди, дил-әдәбијјат фәнни үзрә тәртиб олунан «Көстәричиләр», тәдрис планы, програмлар, мүхтәлиф методик васитләр мүәллимләрә чох бөјүк фајда верир.

Марксизм-ленинизм классикләринин фикирләри илә јанашы Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун үзвү, Сов.ИКП катиби К. Ј. Черненко јолдашын Сов.ИКП МК ијун (1983-чү ил) пленумунда мүәллим һаггында дедији: «Биз мүәллимин нүфузуну һәр васитә илә галдырмалы, горумалы, онун әмәк вә мәишәт шәраитини, идеја вә пешә һазырлығынын јахшылашдырылмасына даим гајғы көстәрмәлијик» кими, «Агилләр дејибләр» лөвһәсиндә Н. К. Крупскаја, Н. Нәриманов, А. В. Сухомлинскидән вә б. верилән һикмәтли сөзләр мүәллимләримиздә өз сәнәтинә вурғунлуг һиссләрини даһа да гүввәтләндирир.

Ағдам РХМШ вә онун методкабинети рајонумузун габагчыл дил вә әдәбијјат мүәллимләринин иш тәчрүбәсинин өјрәнилиб јајылмасыны диггәт мәркәзиндә сахлајыр. Сон дөврләрдә тәчрүбәси өјрәнилән једди мүәллимин иши шурада мүзакирә едилмиш, онлар һаггында јерли вә мәркәзи мәтбуатда мәгаләләр верилмишдир. Габагчыл тәчрүбә илә әлагәдар ики тәдрис филми чәкилмишдир. Август конфрансында һәмин мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән ибарәт сәркиләр тәшкил олунмушдур.

Бунларла бәрабәр, програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилдији һазырки дөврдә рајонда ишләјән бүтүн мүәллимләрин елми-нәзәри вә педагожи усталығы илә јанашы методики усталыгларыны даһа да тәкмилләшдирмәк тә'хирәсалынмаз вәзифә кими гаршыда дурур.

●

Индики әсрин ахырынын вә кәлән әсрин әввәлинин әзәмәтли вәзифәләрини бу күн мәктәб партасы архасында әјләшәнләр јеринә јетирәчәкләр. Бөјүк Октјабрын ишини онлар давам етдирмәли олачаглар, өлкәнин тарихи мүгәддәраты үчүн, чәмијјәтин һәртәрәфли тәрәггиси үчүн, онун коммунизм гуручулуғу јолу илә уғурлу ирәлиләјиши үчүн мәс'улијјәт онларын үзәринә дүшәчәкдир.

Сов.ИКП МК ијун (1983-чү ил) пленумунун програм мүддәаларына ујғун олараг нәзәрдә тутулан мәктәб ислаһаты мәктәбин ишини инкишаф етмиш социализм чәмијјәтинин шәраитинә вә тәләбатына мүвафиг олан јени кејфијјәт сәвијјәсинә галдырмаг мәгсәдини дашыјыр. Бу, һәр бир аиләнин, бүтүн совет халгынын мәнафеји илә бағлы олан бөјүк әһәмијјәтә малик бир ишдир.

Сов.ИКП МК-нын «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри» лајиһәсиндән.

Scanned with CamScanner

Мәчмуәмизин 1981-чи ил 3-чү нөмрәсиндә филолокија елмләри доктору, профессор, Азәрбајчан дөвләт мүкафаты лауреаты Ә. Абдуллајевин «Јијәлик һалын синтактик вәзифәләри һаггында» адлы мәгаләси дәрч олунмушду. Мәгаләдә мүәллифин ирәли сүрдүјү јени елми мүлаһизәләр охучуларын диггәтини чәлб етмиш, онлары дилчилијимиздәки јени тәдгигатларла таныш етмәкдә мүәјјән рол ојнамышдыр. Ејни заманда редаксијамызын почтуна һәмин мәгалә илә әлагәдар башга мәктублар да дахил олмушдур. Белә мәктублардан биринин мүәллифи филолокија елмләри намизәди Ә. Садыговун «Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси һаггында бир нечә сөз» адлы јазысыны мәчмуәмизин 1982-чи ил 4-чү нөмрәсиндә дәрч етмишдик. Бу нөмрәдә исә проф. А. Ахундов вә И. Әһмәдовун «Бизим фикримизчә...» адлы мәгаләсини охучулара тәгдим едирик.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, редаксијамыз проф. Ә. Абдуллајевин мәгаләсиндә ирәли сүрүлмүш нәзәри мүлаһизәләри һеч дә мүзакирә етмәк вә мүәјјән нәтичәјә кәлмәк мәгсәдини гаршыја гојмамышдыр. Буна мәчмуәмизин имканлары вә сәлаһијјәти дә јол вермир.

Күман едирик ки, ејни нәзәри мәсәлә илә әлагәдар мәчмуәдә дәрч етдијимиз материаллар ики чәһәтдән фајдалы олачаг: 1) проф. Ә. Абдуллајевин ирәли сүрдүјү елми мүлаһизәләрин дилчи алимләр арасында мүзакирә едилмәсинә аз-чох көмәк көстәрәчәк; 2) үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунун лингвистик әсаслары илә әлагәдар тәдгигатларда һәмин мәсәлә методист алимләрин диггәтини чәлб едәчәк.

Белә һесаб едирик ки, Ә. Абдуллајевин консепсијасы марағлы вә диггәтәлајиг олса да, һәләлик тә'лим мәгсәди бахымындан мүбаһисәлидир. Буна көрә дә мүәллимләримиз нәзәрә алмалыдырлар ки, Азәрбајчан дили програмы вә VII—VIII синифләр үчүн јазылмыш јени дәрсликдә (мүәллифләри: М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә, Г. Казымов) јијәлик һалын синтактик вәзифәсинә индијәгәдәрки консепсија мөвгејиндән јанашылмышдыр; һәмин консепсијаја әсасән үчүнчү нөв исми бирләшмәләр мәктәб тә'лиминдә чүмләнин бүтөв бир үзвү кими тәһлил едилмәли, јијәлик һалда ишләнән сөзүн ајрылыгда јалныз хәбәр вәзифәсиндә ишләнә билмәси әсас тутулмалыдыр.

РЕДАКСИЈАДАН

БИЗИМ ФИКРИМИЗЧӘ...

Ағамуса **АХУНДОВ**
филолокија елмләри доктору, профессор,
Исмајыл **ӘҺМӘДОВ**
филолокија елмләри намизәди

Јијәлик һалын синтактик вәзифәси илә әлагәдар галдырылмыш мәсәлә, доғрудан да, чидди мәсәләдир вә бу барәдә елми ичтимаијјәтлә, еләчә дә мүәјјән тәдрис чәтинликләрини күндәлик иш заманы һисс едән орта мәктәб мүәллимләри илә мәсләһәтләшмәјә, рә'ј мүбадиләси апармаға дәјәр.

Өнчә дејәк ки, биз јијәлик һалын синтактик вәзифәләри сырасына онун тә'јинлик функсијасынын да дахил едилмәсинә тәбии һал кими бахыр, бурада түрк дилләринин

грамматик сәчијјәси илә ујғун кәлмәјән һеч бир гејри-адилик көрмүрүк.

Тутаг ки, Азәрбајчан дилчилијиндә бу, илк бахышда бир аз гејри-ади көрүнүр. Бәс рус дилчилијиндә, түрк дилләринин бир чохунда? Бу дилләрдә, илк нөвбәдә, түрк дилләриндә һәмин мәсәлә илә әлагәдар өтәри мүшаһидә белә көстәрир ки, бу дилләр үчүн јијәлик һалын синтактик вәзифәсиндән сәрф-нәзәр етмәк өзү гејри-ади, тәәччүблү көрүнмәлидир.

Ола билсин ки, јијәлик һалын тә'јин функсијасынын орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсу програмына дахил едилмәси һәләлик дилчилик вә тәдрис ән'әнәси јаранмадығындан мүәјјән чәтинликләрлә бағлы олсун. Амма исим һаллары системиндә јијәлик һалын дәгиг јеринин мүәјјән едилмәсиндә, онун сәчијјәви чәһәтләринә, еләчә дә синтактик тәбиәтинә диггәтин јөнәлдилмәсиндә професор Ә. Абдуллајевин мәгаләсинин мүәјјән әһәмијјәти олачағы шүбһәсиздир. Еле биз дә бу јазымызда јијәлик һалын өзүнәмәхсуслуғу, онун исмин һал системиндәки мүстәгил вәзифәси барәдә бә'зи дәлилләр кәтирмәк истәјирик.

Н. Хәзринин ашағыдакы мисраларына диггәт јетирәк:

Дашын ады дашдыр, өзү даш дејил,
Демәјин дашдандыр дашын үрәји.
О ки уча галхыр, ону уча бил,
Дашын үрәјидир инсан әмәји.

Индијәдәк адәт етдијимиз кими јанашсаг, биринчи мисрада **дашын ады** мүбтәда кими көтүрүлмәлидир, һалбуки бу чүмләдә мә'нанын тәләбинә көрә **дашын** сөзүндән сонра мүтләг фасилә едилмәли, **ады** сөзү үзәринә исә мәнтиги вурғу дүшмәлидир вә бизим суалымыз мәһз мә'нанын үмуми тәләбиндән (башга чүр суал, бәлкә дә, әсл мә'наны, мүәллифин мәгсәдини тәһриф етмиш оларды) доғур: **Нәјин ады дашдыр, өзү даш дејил?** Икинчи мисрада мәнтиги вурғу **дашын** сөзү үзәринә дүшүр вә бурадакы дашын **үрәји** бирләшмәсиндә һәмин сөзә хүсуси олараг диггәтин јөнәлдилмәсинә, икинчи тәрәфдәки сөзүн мүәјјәнлик, дәгигләшдирмә, мәнсуб олма чәһәтиндән сәчијјәләндирилмәсинә хидмәт едир. Биз белә бир чәһәти дөрдүнчү мисрада да көрүрүк; мәһз јијәлик һалла бағлы суалын верилмәси дә олдугча тәбии көрүнүр; **Дашын (нәјин?) үрәјидир инсан әмәји.**

Елә бу фактлар да көстәрир ки, синтаксисдә белә сualларын верилмәсиндән, јијәлик һалда олан сөзүн чүмлә үзвү кими мүәјјәнләшмәсиндән имтина етмәк мәнтигә сығмыр. Орта мәктәб тәчрүбәси дә көстәрир ки, шакирдләр чох тәбии олараг белә суаллар верир вә буну онлара, нечә дејәрләр, гадаған етмәк дә олмур. Әслинә галанда, шакирдин **«Нијә? кимин? нәјин? һаранын?** суалларыны ајрыча вермәк олмаз?» суалына чаваб вермәк үчүн елә бир елми дәлил кәтирмәк дә олмур. Бәлкә дә, тәбии вәзијјәти экс етдирмәдијиндән јијәлик һалы чүмлә тәһлилиндә нәзәрә алмамағын өзү гејри-ади көрүнмәлидир. Һәтта III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин (орта мәктәб дәрсликләриндә мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәсинин) јалныз бүтөв шәкилдә көтүрүлмәси бир чох һалларда сүн'и чыхыр, чүнки чүмләдә јијәлик һалын мөвгеји гејри-ади дәрәчәдә габарыгдыр. Белә исә, нечә ола биләр ки, јијәлик һалда олан сөзү ајрыча чүмлә үзвү кими ајырмајаг? **Бу, Тофигин китабыдыр** чүмләсини нәзәрдән кечирәк. Ачыг-ајдын көрүнүр ки, бурада мәгсәд китабын башгасынын дејил, мәһз Тофигин олдуғуна диггәти јөнәлтмәкдир. Доғрудур, биз **«Бу нәдир?** »суалыны да верә биләрик, амма бу суал, фикримизчә, чүмләдәки мәгсәдә ујғун дејил. **Тофигин** (кимин?) сөзү үзәринә дүшән мәнтиги вурғу да бурада сечмәјә, ајырмаја хидмәт едир. Бу, ејни заманда, тә'јинин дә илк фәргләндиричи хүсусијјәтидир, јә'ни биз тә'јини о мәгсәдлә ишләдирик ки, әшјалары бир-бириндән фәргләндирәк. Јухарыдакы чүмләдә дә данышанын мәгсәди китабын ки-

Scanned with CamScanner

мә мәхсус олдуғуну ајрыча нәзәрә чатдырмаг, китабы мәнсуб олма чәһәтиндән сәчијјәләндирмәк олдуғундан динләјичи үчүн дә илк нөвбәдә **кимин?** суалыны вермәк зәрури олур .

Кимин? нәјин? суалынын хүсуси мөвгејини сүбут едән башга бир вәзијјәти хатырладаг. Тутаг ки, биз китабын столун үстүндә олдуғуну көрүрүк, бу вахт һәмин китабын мәһз кимин олдуғуну билмәк үчүн сорушуруг: **Бу кимин китабыдыр?** Даһа һеч чүр **Бу нәдир?** дејә билмәрик, чүнки **нә** олдуғуну билирик, **кимин** олдуғуну билмирик.

Јијәлик һалын хүсуси мөвгеји — тә'јинедичилик функсијасы јарымчыг чүмләләрдә даһа ајдын сезилир: — **Бу кимин көјнәјидир? — Атамын. — Бу нәјин ачарыдыр? — Машынын. — Кишинјов һаранын пајтахтыдыр? — Молдавијанын.**

Филолокија елмләри намизәди Ә. Садыгов һәтта јијәлик һалда олан сөзүн хәбәр шәкилчиси гәбул едәрәк чүмләнин хәбәри кими ишләнмәсиндә дә бир гејри-адилик көрүр вә **Бу китаб Әһмәдиндир** типли чүмләләрин әслиндә белә олдуғуну тәсәввүр едир: **Бу китаб Әһмәдин китабыдыр.** Демәли, нәтичә е'тибарилә јијәлик һалын мүстәгил ишләнә билмәси инкар едилмиш олур. Бизә елә кәлир ки, **Бу китаб Әһмәдиндир** типли чүмләләри тәкчә үслуб вә дилдәки гәнаәт гануну илә изаһ етмәк олмаз. Мә'лумат верән саһиб шәхси габарыг көстәрмәк истәдијиндән јијәлик һалы хәбәр мөвгејинә кечирир.

Азәрбајчан дилиндә I тәрәфдә јијәлик һалын ишләнмәси һәмишә зәрури олмур. Һәтта елә һаллар вар ки, мәнсубијјәт шәкилчили сөзүн әввәлинә шәхс әвәзлијини артырмаг һеч чүр мүмкүн олмур: **Мән атамы көзләјирәм. Атамызла кинoја кедәчәјик.** Белә фактлар да көстәрир ки, јијәлик һалда олан сөз тә'јин етдији сөздән ајры да дүшә билир вә бу вахт биз биринчи тәрәфин олуб-олмамасынын фәргинә вармырыг.

Јијәлик һалда олан сөзүн ајрыча фәргләндирилмәсиндә икинчи тәрәфин мәнсубијјәт шәкилчили олмасы да, бизчә, һеч бир чәтинлик јаратмыр. Әввәла, дилдә тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләри вардыр вә белә сөзләр чүмләдә иштирак етдикдә биз һеч дә мәнсубијјәт шәкилчисинә көрә тәәччүбләнмирик. Икинчиси, **мәктәбин директору, китабын сәһифәси, Вүгарын көјнәји** кими бирләшмәләри тәрәфләринә ајыраркән икинчи тәрәфә һеч дә, бурада олдуғу кими, мәнсубијјәт шәкилчили суал вермәк зәрурәти јаранмыр: **Дәнизин саһили чох мәнзәрәлидир. Нә мәнзәрәлидир? Саһил. Нәјин саһили? Дәнизин саһили.**

Тә'јин олмаг әшјаны фәргләндирмәк габилијјәтидир. Бу бахымдан ашағыдакы чүмләләри мүгајисә едәк:

Бабанын әкдији ағач чичәкләмишди. Бабанын ағачы чичәкләмишди. Биринчи чүмләдә **бабанын әкдији** бирләшмәсини тә'јин кими көтүрмәјә, јәгин ки, һеч ким е'тираз етмәз, һәмин бирләшмә **һансы?** суалына чаваб вериб **ағач** мүбтәдасыны сәчијјәләндирир. Икинчи чүмләдә дә **бабанын** сөзү **ағач** сөзүнүн мәнсуб олма чәһәтиндән әламәтини билдирир. Бәлкә дә бизи чашдыран одур ки, тә'јини јалныз кејфијјәт мә'насында анламаг истәјирик. Әслиндә исә тә'јинлик мәзмунуна әшјанын мәнсуб олма, аид олма чәһәтиндән сәчијјәләндирилмәси дә дахил олмалыдыр.

III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына мүхтәлиф сөзләр дахил олдугда мәсәлә даһа да әјаниләшир: **Булағын көз кими дуру, шәффаф сују мәнә ләззәт верди.** Мәнтиги тәһлил тәрәфдарлары белә бирләшмәләрин бүтөвлүкдә бир чүмлә үзвү кими көтүрүлмәсини тәклиф едирләр. Бизә елә кәлир ки, ајырмаг үчүн даһа чох чох әсас вардыр; а) судан сөһбәт кедир, демәк **су**—мүбтәдадыр; б) булағын (нәјин?) сујундан, һәм дә көз кими дуру, шәффаф сујундан сөһбәт кедир; **булағын** сөзү **су** исмини мәнсуб олма

чәһәтиндән, көз кими дуру вә шәффаф ифадәләри исә һәмин исми кејфијјәт бахымындан әламәтләндирир. Демәк, бу сөзләр тә'јин етмәк, ајырмаг, фәргләндирмәк бахымындан сечилмирләр.

Бизим, сизин әвәзликләри III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи кими ишләндикдә бә'зән икинчи тәрәфдә мәнсубијјәт шәкилчисинин ишләнмәсинә еһтијач олмур; **бизим колхоз, сизин мәктәб** вә с. Бу вахт биринчи тәрәфдә јијәлик һалда олан әвәзлијин (бизим, сизин) тә'јин кими көтүрүлмәсинә һеч дә е'тираз етмирләр.

Проф. Ә. Абдуллајевин кәтирдији дәлилләрдән бири дилдә билаваситә јијәлик һалла бағлы будаг чүмләләрин олмасыдыр. Ә. Садыгов да будаг чүмләнин јијәлик һалда ишләнмиш әвәзлијә аид ола билдијини көстәрир, амма белә фикир јүрүдүр ки, баш чүмләдә јијәлик һалдакы ишарә әвәзлији аид олдуғу сөзлә бирликдә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси шәклиндә һансы чүмлә үзвү вәзифәсини дашыјырса, һәмин әвәзлијә аид олан будаг чүмлә дә ејни үзвүн ады илә адландырылмалыдыр. Инди мүәллифин кәтирдији (билмәк олмур ки, мүасир дилимиздән сөһбәт кетдији һалда, мисаллар нијә мәһз тарихи абидәләрдән көтүрүлүр) ашағыдакы мисаллара диггәт јетирәк: **Ким ки доғру јол верәр, анан јари дар олмасын. Ким ки, мәндән нәф булмаз, истәмән неф'ин онун. Һәр кими танры иләндүр, гаму нәстә онун сахлајычысыдыр.** Ә. Садыгов тә'јини сөз бирләшмәләринин баш чүмләдәки вәзифәсиндән чыхыш едәрәк јухарыдакы чүмләләрдән биринчисини мүбтәда, икинчисини тамамлыг, үчүнчүсүнү хәбәр будаг чүмләси һесаб едир. Һалбуки бу будаг чүмләләр сөз бирләшмәсинин исим олан II тәрәфини аид олма, мәнсуб олма чәһәтиндән тә'јин едир: **Кимин јери дар олмасын? Кимин неф'ин истәмән? Кимин сахлајачысыдыр?** Демәк, будаг чүмләнин өзүнүн дашыдығы мә'на унудулур, бу әсас тутулур ки, јијәлик һал мүстәгил шәкилдә ишләнә билмәз, о јалныз бирләшмә дахилиндә көтүрүлмәлидир. Ашағыдакы чүмлә дә тамамлыг будаг чүмләси кими көтүрүлмүшдүр: **һәр кими евдә тапсаныз, башыны мәнә кәтирәрсиниз.** Гәрибәдир ки, биз **нәји?** суалыны вермиш олсаг, **башыны** чавабыны алачағыг ки, бу да елә баш чүмләнин өзүндә вар. Һалбуки биз баш чүмләдә олмајан, лакин ишләдилмәси зәрури олан үзвә суал вермәлијик. Бу суал исә, шүбһәсиз, јалныз **кимин? нәјин?** ола биләр, башга сөзлә, будаг чүмлә һәмин **башыны** сөзүнү мәһз кимин башы олмаг бахымындан тә'јин едир.

Әлбәттә, биз јијәлик һалда олан сөзләрин **бүтүн мәгамларда мәһз** тә'јин кими чыхыш етдијини дә демәк истәмирик, јалныз бу һалын тә'јин кими дә ишләнә билдијинә диггәти чәлб етмәк истәјирик. Бүтөвлүкдә исә Азәрбајчан дилчилијиндә исим һаллары синтаксисинин, еләчә дә тәркиб синтаксисинин там дәриндән арашдырылмасына еһтијач һисс олунур. Јәгин ки, инди бизә мүбаһисәли көрүнән бир чох мәсәләләр мәһз о вахт һәлл едилә биләр.

●

ӘДӘБИЈЈАТШҮНАСЛЫГ ТЕРМИНЛӘРИ ДӘГИГ ОЛМАЛЫДЫР

Сима ГУЛИЈЕВА
Азәрбајчан ССР Елмләр Академија сы Терминолокија Комитәсинин әмәкдашы

Сон илләрдә әдәбијјатшүнаслыг мәсәләләринә даир јени елми әсәрләрин јазылмасы, орта вә али мәктәбләр үчүн дәрсликләрин, дәрс вәсаитләринин һазырланмасы илә әлагәдар Азәрбајчан дилинин әдәбијјатшү-

Scanned with CamScanner

наслыг терминолокијасы да хејли инкишаф етмиш вә зәнкинләшмишдир. Дилимизин дахили имканлары әсасында бир сыра јени әдәбијјатшүнаслыг терминләри јаранмыш, рус дилиндән вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән Азәрбајчан дилинә кечән терминләрин сајы артмышдыр.

Әдәбијјатшүнаслыг терминолокијасынын системә салынмасы, рус дилинә мәхсус терминләр үчүн мүвафиг гаршылыг мүәјјәнләшдирилмәси саһәсиндә дә фајдалы ишләр көрүлмүш вә бир сыра санбаллы әсәрләр вә изаһлы әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти һазырланыб нәшр едилмишдир.

Шүбһәсиз, бу лүғәтләр мүәјјән нөгсанларына бахмајараг, һазырда да истифадә үчүн јарарлыдыр. Лакин әдәбијјатшүнаслыға даир бә'зи елми әсәрләрдә, гәзет вә журнал мәгаләләриндә, али мәктәб дәрсликләриндә ајры-ајры терминләрин ишләдилмәси илә әлагәдар ујғунсузлуға, нөгсанлара јол верилир. Бир чох терминләрин Терминолокија Комитәси тәрәфиндән төвсијә едилмиш вариантлы нәзәрә алынмыр.

Бәс термин мүхтәлифлији нәдән ирәли кәлир? Бу, онун нәтичәсидир ки, бә'зи елми әсәр вә дәрслик мүәллифләри дилимиздә нәзәрдә тутулмуш анлајыш үчүн мүвафиг терминин олуб-олмадығыны нәзәрә алмадан башга дилләрә мәхсус сөз вә ифадәләри дилимизә кәтирирләр. Јахуд да архаикләшмиш, өзләрини бир о гәдәр дә доғрултмајан әдәбијјатшүнаслыг терминләри јенидән терминолокијаја гајтарылыр.

Орта мәктәбдә ишләјән әдәбијјат мүәллимләри ајры-ајры әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар шакирдләрә әдәбијјатшүнаслыг терминләри һаггында да мә'лумат верирләр.

Белә һаллар хүсусән тәдрис ишиндә, әдәбијјатшүнаслыг анлајышларынын орта мәктәбдә шакирдләрә өјрәдилмәси просесиндә бөјүк чәтинлик төрәдир.

Әдәбијјатшүнаслыг терминолокијасы саһәсиндә мүшаһидә олунан сәчијјәви нөгсанлардан бири ејни анлајышын мүхтәлиф терминләрә верилмәсидир. Мәсәлән, «Сурәт-образ», «Конфликт-мүнагишә», «композисија-гурулуш», «финал-сонлуг», «кулминасија-зирвә», «метафора-истиарә», «анегдот-ләтифә», «завјазка-дүјүн», «новаторлуг-јенилик», «диалог-мүкалимә», «биографик әсәр-тәрчүмеји-һал әсәри», «пејзаж-мәнзәрә», «епос-дастан», «тәзад-контраст», «пәрдә-мәчлис», «анализ-тәһлил», «мәфкурә-идеолокија», «нөв-жанр» вә с.

Одур ки, әдәбијјатшүнаслыг терминләринин һәр бирини өз мәгамында ишләтмәк лазымдыр. Мәсәлән, «сурәт» вә «образ» терминләринин һәр биринин дилимиздә өз јери вар.

Белә ки, «бәдии әсәрдә чанлы, әјани шәкилдә тәсвир едилән һисс, идеја, һәјат һадисәси, инсан» мә'насыны билдирмәк үчүн конкрет бир термин олараг һәмишә вә һәр јердә тәкчә «сурәт» терминини ишләтмәк мүмкүндүр. Бу термин чохдан дилимиздә мөвчуддур вә әдәбијјатшүнаслыг терминолокијасында өзүнә вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр.

Еләчә дә «образ» сөзүндән башга мәгамларда истифадә етмәк олар. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә «образлы ифадә», «образлы дил», «образлы тәфәккүр», «образлылыг» терминләри әвәзинә «сурәтли ифадә», «сурәтли дил», «сурәтли тәфәккүр», «сурәтлилик» терминләрини ишләтсәк, әлбәттә гәрибә көрүнәр.

Белә бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зән өз ифадәси үчүн конфликт термин тәләб едән бир анлајыш, даһа доғрусу рус дилиндә ишләнән ејни бир термин Азәрбајчан дилиндә бир нечә сөзлә ифадә олунур. Мәсәлән, рус дилиндәки «стихосложеније» терминининин гаршылығы олараг — «вәзн», «ше'ршүнаслыг», «ше'р үсулу» (рус ше'р үсулу), «ше'р сәнәти», «ше'р гошма»; «силлабическое стихосложение» терминининин гаршылығы олараг — «силлабик ше'р», «һеча вәзни», «диспут» терминининин гаршылығы олараг — «мүзакирә», «мүбаһисә» сөзләри ишләдилир.

Рус әдәбијјатшүнаслығына аид әксәр терминләр үчүн дилимиздә чохдан мүвафиг гаршылыг мүәјјәнләшдирилмишдир. Мәсәлән, биздә «пејзаж-мәнзәрә», «завјазка-бағланыш» јахуд «дүјүн нөгтәси», «кулминасија-зирвә», «конфликт-мүнагишә», «развјазка-ачылыш», «композисија-гурулуш», «диалог-мүкалимә», «финал-сонлуг» вә с. илә әвәз едилмишдир. Бунларын јарарсыз олдуғуну сөјләмәјә әсас јохдур. Әкәр мүәјјән бир термин үчүн Азәрбајчан дилиндә мүвафиг гаршылыг сөз вардырса, онда башга дилләрә мәхсус сөзләри ејнилә Азәрбајчан дилиндә дә ишләтмәјә еһтијач галмыр.

Һәр бир саһәјә аид термин јарадыларса, илк нөвбәдә ана дилинин өз лүғәт тәркиби, сөз јарадычылығы, васитәләри әсас көтүрүлмәлидир. Мәсәлән, бир сыра әсәр вә мәгаләләрдә «композисија», «завјазка», «развјазка», «диалог», «финал», «конфликт» вә с. терминләр тәрчүмәсиз ишләдилмишдир.

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, республикамызын ајры-ајры нәшријјатларынын, гәзет, журнал редаксијаларынын, радио вә телевизија комитәсинин ишчиләри әдәбијјатшүнаслыг терминләринин ишләдилмәсиндә ваһид гајдалара әмәл етмәјә сә'ј көстәрмәлидир. Јалныз бу һалда елмин әсасларыны өјрәнән орта мәктәб шакирдләринә әдәбијјатшүнаслыг терминләрини дүзкүн өјрәтмәк олар.

●

НИСБИ ӘВӘЗЛИКЛӘР ҺАГГЫНДА

Афина ӘЛИЗАДӘ,
Фирузә ПАРӘНЧИ
филолокија елмләри намизәдләри, Азәрбајчан ЕА Нәсими адына Дилчилик Институтунун елми ишчиләри

Ифадә етдији мә'на вә вәзифәләринә көрә әвәзлик башга нитг һиссәләриндән фәргләнир: ад билдирмир, мүстәгил лексик мә'насы јохдур, јалныз мәтндә реал мә'на кәсб едир. Хүсусән исимләри грамматик вә семантик чәһәтдән әвәз едә билир.

Әвәзлик категоријасына ашағыдакылар дахилдир:

Шәхс әвәзликләри (мән, сән, о, биз, сиз, онлар), ишарә әвәзликләри (бу, о, бура, ора, белә, елә, һәмин), суал әвәзликләри (ким, нә, нечә, нечә, һара, һансы вә с.), тә'јини әвәзликләр (өз, өзкә, һамы' һәр), гејри-мүәјјән әвәзликләр (кими, кимиси, кимсә, һәр ким, һәр кимсә, һәр бири, бириси, һәр бириси вә с.), инкар әвәзликләри (һеч ким, һеч кимсә, һеч нә, һеч бири, һеч бириси).

Орта мәктәбин грамматика курсунда нисби әвәзликләр әвәзлијин мә'нача мүстәгил бир нөвү һесаб олунмур.

Нисби әвәзликләр әсас е'тибарилә суал, ишарә әвәзликләринин, бир сыра гејри-мүәјјән әвәзликләрин, тә'јини әвәзликләрин, еләчә дә бә'зи зәрфләрин чүмләдәки синтактик функсијаларындан төрәјиб формалашмышдыр. Нисби әвәзликләр бунлардыр: ким, кимки, нә, һәр кимки, һәр нәки, һара, һарада ки, һәр јердә ки, һачанки, һәр вахт ки, һәр заман ки, орадан ки, о јердә ки.

Табели мүрәккәб чүмләләрин формалашмасында, онларын мүхтәлиф нөвләринин јаранмасында һәлледичи шәкилдә иштирак едән нисби

Scanned with CamScanner

әвәзликләр ајрыча грамматик категорија кими дә дилчиләрин диггәтини чәлб етмишдир.

Дилчилик әдәбијјатында нисби әвәзликләр мүхтәлиф алимләр тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә изаһ едилмишдир. Бә'зи мүтәхәссисләр белә әвәзликләри бағлајычы вә шәкилчиләрлә гарышдырмышлар. Дикәр алимләр нисби әвәзликләрин формалашмасыны бә'зи сөзләрин (нисби мә'насыны әсас тутараг) чүмләдә јени функсија дашымасы илә әлагәләндирмишләр. Бу бахымдан нисби әвәзликләр һаггында академик М. Ш. Ширәлијевин вә проф. Ә. З. Абдуллајевин фикирләри хүсусилә мараглыдыр. Проф. Ә. З. Абдуллајевин фикринчә, мәншәјинә көрә суал әвәзлији олан сөзләр табели мүрәккәб чүмләни тәшкил етмәјә хидмәт етдикдә нисби әвәзлијә чеврилир; белә әвәзликләр бир гајда олараг будаг чүмләнин тәркибиндә ишләнир («Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр», Бакы, 1974, сәһ. 350). Бунунла бәрабәр, проф. Ә. З. Абдуллајев «нисби әвәзлик» вә «бағлајычы сөз» терминләри һаггында да өз фикрини сөјләјәрәк синтаксисдә «бағлајычы сөз» терминининин ишләдилмәсини мүнасиб һесаб етмишдир. Әлбәттә, синтаксисдә бу термин јеринә дүшүр. Лакин морфолокијада, онун өзүнүн дедији кими, «нисби әвәзлик», термининдән истифадә етмәк даһа мәгсәдәујғундур.

«Мүасир Азәрбајчан дили» (II ч., Морфолокија, Бакы, 1980) китабында илк дәфә олараг нисби әвәзликләр әвәзлијин хүсуси бир мә'на групу кими изаһ олунмушдур.

Илк бахышда гејри-мүәјјән әвәзлик кими көрүнән **ким, һәр ким, нә, һәр нә, һачан** вә с. нисби әвәзликләри гејри-мүәјјән әвәзликләрлә гарышдырмаг олмаз. Гејри-мүәјјән әвәзликләр намә'лум шәхс вә һадисә адларынын јериндә ишләндији һалда, нисби әвәзликләр синтактик функсија дашыјыр. Башга сөзлә десәк, нисби әвәзликләр табели мүрәккәб чүмләләрин тәркибиндә әлагә васитәси ролуну ојнајыр.

Азәрбајчан дилиндә нисби әвәзликләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә ашағыдакы ики әсас чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр.

Табели мүрәккәб чүмләләрдә ишләнән бә'зи суал әвәзликләри илкин мә'наларындан узаглашараг баш вә будаг чүмләләри бирләшдирмәјә хидмәт едир. Илк бахышда әлагә васитәси кими көрүнән һәмин әвәзликләр, ејни заманда мүәјјән чүмлә үзвү олур. Онлары әсас әлагә васитәләриндән (бағлајычылардан) вә мүстәгил әвәзликләрдән фәргләндирән башлыча ме'јар да елә будур. Конкрет мисаллара диггәт јетирәк:

«Нә төкәрсән ашына, о да чыхар гашығына» (А т а л а р с ө з ү); «Баш агроном нә дејирсә, Гәнбәров ону тәсдигләјир»; «**Ким** дөвләт план вә тапшырыгларыны вахтында кејфијјәтлә јеринә јетирир, мүкафат да она тәгдим олунур» (Ә. В ә л и ј е в); «**һансы** ана истәмәз ки, өвлады хошбәхт олсун».

Кәтирдијимиз нүмунәләрин тәркибиндәки «ким», «нә» «һансы» ваһидләри нисби әвәзлик мә'насында ишләнмишдир. Көрүндүјү кими, онлар табели мүрәккәб чүмләләрин компонентләри олан баш вә будаг чүмләләрин бир-биринә бирләшмәсиндә әсас әлагә васитәси олараг формалашмыш сөзләр кими өзүнү көстәрир. Ону да демәк лазымдыр ки, нисби әвәзликләр васитәсилә дүзәлән табели мүрәккәб чүмләләрин будаг чүмләсиндә шәрт шәкилчисинин (-са) ајани шәкилдә өзүнү көстәриб-көстәрмәмәсиндән асылы олмајараг, чох заман шәрт мәзмуну дәрк олунур. Бу исә нисби әвәзликләри мүәјјән етмәк үчүн ән сәчијјәви әламәтләрдән бирилир. Бурада даһа бир мараглы хүсусијјәт баш чүмләдә нисби әвәзлијин тәләбинә көрә г а р ш ы л ы г (коррелјат) сөзүн ишләнмәсидир. Бунлар әсасән ишарә әвәзликләрилә ифадә олунур: «Ким әмәк интизамыны позур, она да төһмәт верин» чүмләсинин «она төһмәт верин» баш чүмләсиндә **она** әвәзлији гаршылыг сөздүр. Гаршылыг сөзләр будаг чүмләдәки нисби әвәзлијин тәләбинә көрә исмин мүхтәлиф һалында олур.

Нисби әвәзликләрлә гурулмуш бир сыра табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләсиндә гаршылыг сөзүн ишләнмәси һәмишә вачиб олмур. Лакин о, асанлыгла тәсәввүр олунур вә ја ону бәрпа етмәк мүмкүндүр. Бизә елә кәлир ки, табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләсиндә гаршылыг сөзләр үслуби хүсусијјәтә маликдир. Бәдии үслубун ше'р голунда онларын ишләниб-ишләнмәмәси билаваситә нитгин ајдынлығы, јығчамлығы вә көзәллијинә хидмәт едир. Мәсәлән, «Елә адама раст кәлмисән ки, диндирәндә (онун) ағзындан ган ији кәлир»; «Колхозда елә ишим јохдур ки, мәним машынларым (ону) көрмәсин»: «Нә дедин (ону) јеринә јетирдим»; «Нә сөзүн варса, Шаһлар гағама де, (онун) һамысыны о билир» (Ә. В ә л и ј е в).

Көрүндүјү кими, синтактик гурулушун тәләбинә көрә һәмин чүмләләрдә **о** ишарә әвәзлији мүхтәлиф һал шәкилчиләри илә ишләнмәли иди, һалбуки нитг онларсыз да дәрк олунур, мәтн исә јығчам вә көзәл сәсләнир. Бу, ејни заманда ифадә тезлији бахымындан да әһәмијјәтлидир. Демәли, дилимиздә нисби әвәзликләр үслуби чәһәтдән дә әһәмијјәтли бир категоријадыр.

Азәрбајчан дилиндә нисби әвәзликләр мә'на вә мәзмунча чох мүхтәлифдир.

1. **Ким** вә **нә** суал әвәзликләри һәм ајрылыгда, һәм дә **ки** бағлајычысы илә бирләшәрәк нисби әвәзлик јериндә ишләнә билир, мәсәлән: «**Кимин ки** оғлу-гызы јох, гара отаға гондурун» (К и т а б и-Д ә д ә Г о р г у д); «**Ким ки** онун ше'рини охујуб, сәни танијыр»; «О сазы **ким** чалыб мәним сөзүмә чаваб версә, сазы она верәчәјәм». («Аббас вә Күлкәз» д а с т а н ы); «**Нә** дедин, јеринә јетирдим» (Ә. В ә л и ј е в); «**Нә** сөзүн варса, Шаһлар гағама де, һамысыны о билир» (Ә. В ә л и ј е в).

2. **һәр** сөзү **ким, нә, кәс** вә с. сөзләрлә бирликдә ишләнәркән нисби әвәзлик олур; мәсәлән: «**һәр нә** јазмышса, јахшы јазмышдыр»; «**һәр** кәсин һәгиги үрәк досту варса, онун бу дүнјада һеч бир шејдән гәми јохдур»; «**һәр ким** јолу бағласајды, машынын габағына кечиб сәнәд истәсәјди, шофер дәрһал ишарә илә ону көстәрәрди» (Ә. В ә л и ј е в).

Бу нүмунәләрдәки **һәр нә, һәр ким, һәр кәсин** вә с. бирләшмәләри **һәр** тә'јини әвәзлијиндән әмәлә кәлмиш нисби әвәзликдир. Онлар мүбтәда, тамамлыг будаг чүмләләринин формалашмасында хүсуси јер тутур.

3. Јер, мәкан билдирән исимләри суал шәклиндә әвәз едән **һара, һарада** суал әвәзлији чох кениш шәкилдә нисби әвәзлик функсијасында ишләнир. Бунлар табели мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри арасында ишләндији заман суаллыг мәзмунуну итирәрәк синтактик функсија газаныр; баш вә будаг чүмләләрин бир-биринә бағланмасында синтактик әлагә васитәсинә чеврилир. Мәсәлән: «Чамаатын шәхси мал-гарасы **һарада** отлајыр, онлар да орада...» (Ә. В ә л и ј е в); «**һара** кетмисиниз, далынча илан кими сүрүнмүшдүр». (Ә. В ә л и ј е в); «**һара** десән, ора пәрваз ејләрик»; «**һарада** басәфа јер варса, орада олачағам».

Нүмунәләрдәки будаг чүмләләрин тәркибиндә ишләнән **һара** суал әвәзлији нисби әвәзлик олуб, табели мүрәккәб чүмләләрин тәрәфләринин бирләшдирмәјә хидмәт едир. Баш чүмләдә ишләнмиш **орада** гаршылыг сөзү буну бир даһа тәсдиг едир. Лакин бу, о демәк дејил ки, гаршылыг сөзү олмајан чүмләләр анлашыглы олмур. Көстәрдијимиз

Scanned with CamScanner

икинчи нүмунәдә **ора** гаршылыг сөзү бурахылмыш олса да, о, асанлыгла дәрк олунур. Бурада гаршылыг сөзүн **(ора)** дүшмәси нитгин ајдынлығына, ахычылығына, јығчамлығына, ифадә тезлијинә хидмәт едир.

4. **Һансы, һачан, нә вахт, нә заман** суал әвәзликләри табели мүрәккәб чүмләләрин дахилиндә әлагә васитәси кими ишләндикдә заман будаг чүмләләрини формалашдырыр. Мәсәлән: «**Һансы** ана истәмәз ки, өвлады хошбәхт олсун». «**Һансы** сәнәти бәјәнсә, гојарсан о сәнәти өјрәнә». «**Нә вахт** ки һава гаралмаға башлајыр, биз кәндә гајыдырыг».

5. Ишарә әвәзликләри дә мүәјјән дәрәчәдә нисби әвәзлик функсијасында ишләнир. Јухарыда гејд етдикләримиздән фәргли олараг **бу, о** ишарә әвәзликләри **ки** бағлајычысы, **гәдәр, јер** вә с. сөзләрлә бирләшәрәк мухтәлиф типли табели мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри арасында синтактик функсија газаныр. Мәсәлән: «Сағ олсун о икидләр ки, чамаат јолунда һеч нәји мүзајигә етмирләр». «О јердә ки, үрәк вар, мәһәббәт дә вар». «Мәшәди Шәриф нә гәдәр ки, кәнддәдир, колхозун иши ирәли кетмәјәчәк» (Ә. Вәлијев).

Бу нүмунәләрдәки јер будаг чүмләләриндә **о јердә ки, нә гәдәр ки, о икидләр ки** нисби әвәзликләри баш чүмлә илә будаг чүмләләр арасында синтактик функсија дашыјыр.

ХӘБӘР ҠАТЕГОРИЈАСЫНЫН БӘ'ЗИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИҺАГГЫНДА

Мәфкурә ҺҮСЕЈНОВА
Н. Нәриманов адына Азәрбајчан Тибб Институтунун мүәллими

Азәрбајчан дилиндә әһатә даирәсинин кенишлијинә, үмумилијинә көрә диггәти даһа чох чәлб едән вә чох ишләк категоријалардан бири хәбәрлик категоријасыдыр.

Дилчилик әдәбијјатында **-дыр**[4] хәбәр шәкилчиси адланыр. Сонралар, маһијјәтинә көрә үчүнчү шәхси билдирән бу шәкилчи илә бәрабәр, биринчи вә икинчи шәхс шәкилчиләринә дә хәбәр (хәбәрлик) шәкилчиләри дејилмишдир.

Хәбәрлик категоријасы ики нөвә ајрылыр: исми хәбәрлик, фе'ли хәбәрлик.

Исми хәбәрлијин әсасыны исим, сифәт, сај, әвәзлик, мәсдәр вә фе'ли сифәтләр, фе'ли хәбәрлијин әсасыны исә фе'лләр тәшкил едир.

Исми хәбәрлији фе'ли хәбәрликдән фәргләндирән чәһәтләрдән бири өзүнү онун инкарында көстәрир. Исми хәбәрлијин инкары Азәрбајчан дилиндә аналитик јолла, өзлүјүндә хәбәрлик шәкилчиләрини гәбул едән *дејил* сөзүнүн ад нитг һиссәләриндән сонра ишләнмәси јолу илә әмәлә кәлир; *Мән шакирд дејиләм. Мән пахыл дејиләм. Ирәли һәрәкәт етмәк мүмкүн дејил* вә с.

Фе'лин лазым шәклинин инкары да бу јолла дүзәлир: *Мән јазасы дејиләм. Сән јазасы дејилсән.*

Фе'ли хәбәрлијин инкары исә синтетик јолла, -ма[2] инкарлыг шәкилчиси илә дүзәлир. *Мән пис охумадым. Сән евә кәлмәдин.*

Дил ваһидләринин фәргли хүсусијјәтләри бу ваһидләрин мүштәрәк, үмуми хүсусијјәтләри илә мүгајисәдә даһа ајан мүәјјәнләшир.

Дил фактлары арасындакы мүштәрәк чәһәтләри үзә чыхармаг үчүн исә һәмин фактлары биртәрәфли дејил, систем һалында да мүәјјән парадигматикада ардычыл көтүрмәк лазым кәлир.

Исми хәбәрлијин вә фе'ли хәбәрлијин мүштәрәк хүсусијјәтләриндән бири онлара мәхсус шәкилчиләрин әсасында шәхс шәкилчиләринин дурмасыдыр. Буна көрә исми вә фе'ли хәбәрлијин шәкилчиләри бир-биринә ујғун кәлир: һәмин ујғунлуг биринчи вә икинчи шәхсләри көстәрән шәкилчиләрә аиддир:

Мән: инсан-ам, алим-әм, колхозчу-ј-ам, кәндли-ј-әм

Мән: охујур-ам, кедир-әм, алыр-ам, көрүр-әм

Сән: колхозчу-сан, фәһлә-сән, ағыллы-сан, шакирд-сән

Сән: дурур-сан, кәлир-сән, гачыр-сан, севир-сән

Әксәр түркологлар, еләчә дә бә'зи Азәрбајчан **дилчиләри биринчи** вә икинчи шәхсә аид шәкилчиләрин мүвафиг шәхс әвәзликләриндән әмәлә кәлдијини сөјләмишләр. Вахтилә һәмин шәхс әвәзликләри **ад нитг** һиссәләриндән вә фе'лин заман формаларындан сонра тәкрарланмыш, узун инкишаф просеси кечирәрәк тәдричән шәкилчиләшмишдир. Азәрбајчан дилиндә *мүәллимсән* вә *кәлирсән* хәбәрләриндәки *-сән* шәкилчисинин *сән* шәхс әвәзлијинә ујғун кәлмәси шәхс шәкилчиләринин шәхс әвәзликләриндән төрәмәсини сүбут едән әсаслардан биридир.

Биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләри халис шәхс әвәзликләри сајылыр. Онларын анчаг бир вәзифәси вар ки, о да шәхси, инсаны билдирмәкдир. Үчүнчү шәхс әвәзлији һаггында исә бу сөзләри демәк олмаз. О һәм шәхси, һәм дә чансыз әшјалары көстәрир; буна көрә, бир тәрәфдән шәхс әвәзлији, дикәр тәрәфдән исә ишарә әвәзлији вәзифәсини дашыјыр.

Демәли, үчүнчү шәхс әвәзлији сырф шәхс әвәзлији дејил. Мәһз буна көрә һәмин әвәзлик шәкилчиләшә билмәмишдир.

Үчүнчү шәхсә аид -дыр[4] шәкилчиси мәншәчә шәхс әвәзлији илә јох, Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасындан мә'лум олдуғу кими, көмәкчи «дурур», фе'ли илә бағлыдыр. Буна көрә дә исми хәбәрлијә мәхсус һәмин шәкилчијә фе'ли хәбәрликдә раст кәлмирик.

Истәр исми, истәрсә дә фе'ли хәбәрликләрә аид шәкилчиләр вурғу гәбул етмир. Исми вә фе'ли хәбәрлијин һәр икиси грамматик заман ифадә едир. Мәсәлән: *Сән алимсән* чүмләсиндәки **алимсән** исми хәбәри икинчи шәхсин алимлијинин, **Сән кәлирсән** чүмләсиндәки **кәлирсән** фе'ли хәбәри исә һәмин шәхсин кәлмәсинин индики замана аид олдуғуну көстәрир. Јердә галан заманларын ифадәсинә көрә исми вә фе'ли хәбәрлик бир-бириндән фәргләнир: **алим идим, дост имишик, уста оларам, уста олачағам.**

Күман етмәк олар ки, хәбәрлик категоријасы һаггында јухарыда дејиләнләрдән мүәллим вә методистләрин мүәјјән нәтичәләр чыхармағы практик чәһәтдән әһәмијјәтли олачаг.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ШӘРТ БУДАГ ЧҮМЛӘСИНИН БИР ТИПИ ҺАГГЫНДА

Баһадыр ЧӘЛИЛОВ
Бакыдакы 182 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушу зәнкин табели мүрәккәб чүмлә системинә маликдир. Бу системдә марағлы чәһәтләрдән бири конструксија типләринин рәнкарәнклијидир. Ејни бир будаг чүмлә нөвүнүн мүхтәлиф конструксија типләринә малик олмасы, шүбһәсиз ки, дилимизин структур әлванлығыны көстәрән әламәт кими гијмәтләндирилмәлидир.

Билдијимиз кими, грамматика китабларында шәрт будаг чүмләсинин үч типи көстәрилир:

1) будаг чүмлә баш чүмләјә шәрт бағлајычылары илә бағланыр; мәсәлән: «Әкәр о, ики күндән артыг бу театрда галды, һеч мәндән накиши адам јохдур» (Ч. Чаббарлы);

2) будаг чүмлә баш чүмләдә шәрт билдирән **исә** (-са²) әдаты илә бағланыр; мәсәлән: «Топчулар ријазијјаты мүкәммәл билмәсәләр, дөјүш вахты һагг-һесабы итирәрләр» (М. Һүсејн);

3) будаг чүмлә баш чүмләјә һәм шәрт бағлајычылары, һәм дә шәрт әдаты илә бағланыр; мәсәлән: «Әкәр бунларын һамысыны јејә билмәсән, кәрәк «Гурбанәли бәј»и охујуб. мәзмунуну мәнә данышасан». (М. Һүсејн).

Көрүндүјү кими, бу нүмунәләрин һамысында шәрт будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл кәлир. Доғрудур, һәмин конструксијаларын гошулма вариантында будаг чүмлә өз јерини дәјишәрәк баш чүмләдән сонраја кечир, лакин бағлајычы васитәләрин типи дәјишилмәз галыр. Мәсәлән:

биринчи типдә: «Нә ејби вар, онларын да адәт вә әхвасыны билкиләп, әкәр истәјирсән» (М. Ф. Ахундов);

икинчи типдә: «Мән ән көзәл әсәрләрими һәлә бундан сонра јазачагам. Өмүр вәфа елəсә» (Ә. Һачызадә);

үчүнчү типдә: «Пис өмүр дејил, һәркаһ гәза бивәфалыг етмәсә» (Н. Вәзиров).

Лакин арашдырмалар көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндә башга гурулушда олан шәрт будаг чүмләләри дә мөвчуддур. Белә табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләсиндә о шәртлә, бу шәртлә, бир шәртлә бирләшмәләриндән бири шәрт зәрфлији вәзифәсиндә ишләнир. Баш чүмләдә «гәлиб» ролунда олан һәмин синсемантик үзвүн мәзмуну исә будаг чүмләдә мүәјјәнләшир. Будаг чүмлә баш чүмләдән сонра кәлиб, она ки бағлајычысы илә бағланыр; мәсәлән: «Ахыр борч алмышам. Ијәси **бу шәртлә** мәнә верир ки, фирәнк малы кәтирәм, газанчыны јары бөләк» (М. Ф. Ахундов); «Мүхтәсәр, Гасымәли **бу шәртлә** разы олду ки, Худајар бәј дә өз гызыны версин Гасымәлијә» (Ч. Мәммәдгулузадә); «Семинаријада күрчү дилиндән дәрс демәк үчүн чәнаб Кипианијә рәсми олараг **бу шәртлә** ичазә веририк ки, сиз даим она нәзарәт јетирәсиниз вә ону көздән гојмајасыныз» (И. Шыхлы); «Сизи **бир шәртлә** ишә гәбул едә биләрик ки, өтәнләри бүсбүтүн унудасыныз» (А. Абдуллазадә).

Белә чүмләләрдә бә'зән **ки** бағлајычысы ишләнмир вә онун вәзифәсини ајдынлашдырычы интонасија өз үзәринә көтүрүр; мәсәлән: «Бир шәртлә дејәчәјәм: сөз верәсән ки, гызышыб өзүндән чыхмајачагсан, дөзәчәксән» (М. Ибраһимов).

Шәрт будаг чүмләсинин бу типи гошулма вариантларында да, ајдындыр ки, өз јерини дәјишмир, јенә дә баш чүмләдән сонра кәлир; лакин она битишмә үсулу илә дејил, гошулма үсулу илә бағланмыш олур. Бу чүр әлагә заманы баш чүмләнин тәркибиндәки мүәјјәнләшән сөзләр бағлајычы (ки) илә бирликдә будаг чүмләнин тәркибинә кечир вә о шәртлә ки, бу шәртлә ки, бир шәртлә ки шәклиндә бағлајычы бирләшмәләр әмәлә кәтирир ки, будаг чүмләләр дә баш чүмләјә һәмин васитәләрлә бағланмыш олур; мәсәлән: «Гызым, бу мешәнин султанлығыны гәбул едирәм, **бу шәртлә ки,** сән дә мәнә вәлиәһд оласан». «Јахшы, гызым, бу кечә нәнәнин әвәзинә мән сәнә бир горхулу нағыл сөјләјәрәм, **бу шәртлә ки,** горхмајасан». (С. С. Ахундов.) «Уста Зејнал кәлди вә бојнуна чәкди күнү ики маната Муғдуси Акопун сәгфини тә'мир етсин; **бу шәртлә ки,** бу күн башлајыб, сабаһ ахшама кими ишини тамам едиб, отағын кәчини вә торпағыны тәмизләјиб гуртарсын». (Ч. Мәммәдгулузадә.) «Горхма, һәр шеј јахшы олачаг. **Бир шәртлә ки,** сән кәрәк мәним сөзүмдән чыхмајасан». (Ә. Әјлисли.)

Көстәрилән бағлајычы бирләшмәләр бә'зән бәдии әдәбијјатда бәшәрти ки, јахуд бәшәрта ки шәклиндә ишләдилир; мәсәлән: «Кәтирдијиниз шејләрин башын батырмаг, изин итирмәк мәним бојнума, бәшәрти ки, һәр заддан мәнә јары пај олсун»; «Әкәр нәгд пулунуз јох исә, мән јағ илә дә сөвда едерәм. Бәшәрти ки, халис инәк јағы ола» (М. Ф. Ахундов).

Бу тип шәрт будаг чүмләләринин гошулма вариантында да бә'зән бағлајычы бирләшмәнин тәркибиндән ки бағлајычысы дүшә билир вә јенә дә һәмин вәзифә интонасијанын өһдәсиндә галыр; мәсәлән: «Дүнја дүзәлмәјинә дүзәләчәк, бирчә шәртлә: торпағы, пардон Гурбанәли демишкән, мытырјолдан тәмизләјәсән» (М. Ибраһимов). «Бу чајын чағлајышы, сиз дә билирсиз, бешикдә ешитдијимиз, чохумузун ешитмәдији лајладан һәзиндир. Бир шәртлә: тәбиәтин сафлығына инсан хәләл гатмасын, онун аһәнкини, руһуну позмасын» (С. Әһмәдов).

Беләликлә, јухарыда дејиләнләрдән көрүндүјү кими, Азәрбајчан дилиндә шәрт будаг чүмләсинин даһа бир типини дә гејдә алмыш олуруг.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘНИН КОМПО НЕНТЛӘРИНИН МӘГСӘДӘ КӨРӘ ИФАДӘ ВАСИТӘЛӘРИНӘ ДАИР

Султан СЕЈИДОВА
С. М. Киров адына АДУ-нун әмәкдашы

Чүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә нөвләри нә үчүн садә чүмлә бәһсиндә өјрәнилир? Мәкәр һәмин нөвләр ејнән мүрәккәб чүмләјә дә аид дејилми? Мүрәккәб чүмләнин ајры-ајры компонентләри мәгсәд вә интонасијаја көрә мүхтәлифлик тәшкил едә биләрми? Јә'ни, мәсәлән, баш чүмләнин суал, будаг чүмләнин исә әмр чүмләси илә ифадә олунмасы һаллары вә с. өзүнү көстәрә биләрми?

Синтактик тәһлил просесиндә бә'зән бу кими парадоксал суаллар гаршыја чыхыр вә мүбаһисә доғурур. Буну нәзәрә алараг јалныз тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин мисалында һәмин мәсәлә илә әлагәдар бә'зи

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

мүлаһизәләр сөјләмәк мәгсәдини гаршыја гојмушуг.

Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин әксәријјәтиндә онларын һәр ики компоненти нәгли чүмләләрлә истифадә олунур. Зәнн едирик ки, буна аид нүмунәләр кәтирмәјә еһтијач јохдур. Лакин бә'зән бу гурулушлу елә чүмләләрә дә тәсадүф едилир ки, онун ајры-ајры компонентләри, јә'ни баш вә будаг чүмләси мәгсәд вә интонасијаја көрә мүхтәлиф садә чүмләләрлә ифадә олунур. Бунлары шәрти олараг ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг мүмкүндүр.

1. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин биринчи компоненти (баш чүмләси) нәгли, икинчи компоненти (будаг чүмләси) исә суал чүмләсиндән ибарәт ола билир. Белә тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр мүасир Азәрбајчан дилиндә кениш јајылмышдыр. Мәсәлән: «Билмәк истәјирәм ки, тәнбәкинин хејри нәдир?» (Ә. Вәлијев.) «Бәһмән фикирләшди ки, бу Әлигулу кимдир, гоча кишијә диван тутур?» (Һ. Аббасзадә.)

Бу характерли тамамлыг будаг чүмләли мүрәккәб чүмләләрин будаг чүмләсиндәки һәгиги вә мүәјјән чаваб тәләб едән суаллыг баш чүмләнин үмуми семантикасы илә әлагәдар олараг јараныр. Бә'зән исә баш чүмләнин үмуми семантикасы, будаг чүмләнин суал билдирмәси үчүн зәмин јаратмыр. Белә олдугда будаг чүмләнин суаллыг мәзмуну зәифләјир, о, нәгли чүмләјә јахынлашыр. Бу чүр будаг чүмләләрдән сонра суал ишарәси гојмаға да лүзум галмыр. Мәсәлән: «Мән һеч кимәм, анчаг һамы билир ки, бу евин саһиби кимдир» (Ә. Әјлисли). «Сәлим аға јахшы баша дүшүрдү Илјас бәј нә сорушур» (М. Ибраһимов).

Көрүндүјү кими, бу нүмунәләрдәки будаг чүмләләри ајрылыгда һәгиги, чаваб тәләб едән суал чүмләләри кими ишләтмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, «Бу евин саһиби кимдир?» «Илјас бәј нә сорушур?».

Баш чүмләдән кәнарда һәгиги суал чүмләси олан белә будаг чүмләләр баш чүмләјә сых бағлы олдуғу вә баш чүмләдәки фикрин нәгли давамы функсијасыны јеринә јетирдији үчүн өз суаллығыны итирир вә нејтраллашыр.

Дилимиздә будаг чүмләси алтернатив суал чүмләсиндән ибарәт олан тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән: «Инсанлар кечә јатанда билмирдиләр ки, сәһәр сағсаламат ајылачаг, ја јох, евини-ешијини абад көрәчәк, јохса бәрбад, гоһум-гоншусуну евиндә тапачаг, јохса сүркүндә...» (М. Ибраһимов).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә будаг чүмләси риторик суал чүмләсиндән ибарәт олан тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр хүсуси мараг доғурур вә бунлар әһәмијјәтли услуби кејфијјәтә маликдир. Белә суал чүмләләри баш чүмләдән кәнарда, мүстәгил шәкилдә ишләндикдә чаваб алмаг мәгсәди дашымыр вә демәли, суал билдирмир; семантик чәһәтдән нәгли чүмләјә бәрабәр олур. Лакин бәдии әдәбијјатда белә чүмләләр емосионал-експрессив мә'на дашыјыр, нитгдә бир нөв, тәмтәраг јарадыр. Мәсәлән: «Гары дејирди ки, мејвәни өзүн ағачдан дәриб јемәдин, нә ләззәти». «Күләндам хала јаныглы-јаныглы пычылдады: «Худаја, бу зүлмә нечә дөзүрсән?» (Һ. Аббасзадә.)

Елә тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрә дә раст кәлирик ки, онун будаг чүмләси суал әвәзлији олмадан, јә'ни суал интонасијасы илә јаранан суал чүмләсиндән ибарәт олур. Белә табели мүрәккәб чүмлә бүтөвлүкдә суал билдирмәк мәгсәдилә ишләдилдијиндән вә будаг чүмләнин суал интонасијасы чох гүввәтли вә фәал олдуғундан суаллыг ајдын шәкилдә галыр. Ону да гејд едәк ки, әсас суал јүкү будаг чүмләнин үзәринә дүшүр. Мәсәлән: «Елә билирсән ки, Сәфигулу бәј сәндән чүр'әтсиздир?» (М. Ибраһимов.) «Һәмишә сорушурду ки, Рүстәм сәнин хејирхаһындыр?»

2. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин биринчи компоненти нәгли, икинчи компоненти исә әмр чүмләсиндән ибарәт ола билир. Мәсәлән: «Мүәллимләрин чохусу дејир ки, кәл охукинән» (Ә. Әјлисли). «...анасы ону Бакыда гојуб кедәндә өјүд-нәсиһәт вериб тапшырмышды ки, һеч кәслә ишин олмасын» (Һ. Аббасзадә).

3. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин биринчи компоненти нәгли, икинчи компоненти исә нида чүмләсиндән ибарәт ола билир. Мәсәлән: «Буна көрә дә мән сөзүмү гуртарыб дејирәм: јашасын јер үзүндә бүтүн милләтләрин көзү олан чаһаншүмул Азәрбајчан милләти... (Ә. Әјлисли). Һәр чөрәк верәндә дә јазыг-јазыг үзүмә бахыб дејәрди: «Бала, сән нә пис вахтда дүнјаја кәлдин?» (Ә. Әјлисли.)

4. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин биринчи компоненти суал, икинчи компоненти исә нәгли чүмләдән ибарәт ола биләр. Мәсәлән: «Јахшы, сән онлара нә илә сүбут едәчәксән ки, јаралы һалда әсир дүшүбсән, һушун да өзүндә олмајыб?» (А. Абдуллазадә.)

Белә табели мүрәккәб чүмләләрдә суал чүмләсиндән ибарәт олан баш чүмлә будаг чүмләни өз тә'сир даирәсинә салыр вә табели мүрәккәб чүмлә бүтөвлүкдә суал чүмләси кими мејдана чыхыр: суаллыг мәзмуну вә интонасијасы һәм баш, һәм дә будаг чүмләни әһатә едир. Баш чүмлә һәгиги вә чаваб тәләб едән суаллыг билдирдијиндән табели мүрәккәб чүмлә бүтөвлүкдә һәгиги вә чаваб тәләб едән суал чүмләси олур. Бурада бир даһа баш чүмләнин әсас, апарычы ролу өзүнү көстәрир.

Сонунчу мисалдакы һә әдаты табели мүрәккәб чүмләјә бүтөвлүкдә аиддир вә суал мәзмунунун гүввәтләнмәсинә хидмәт едир.

5. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин һәр ики компоненти — һәм баш, һәм дә будаг чүмләси суал чүмләсиндән ибарәт ола билир. Мәсәлән: «Билмәк олмазмы ки, бизим Ләман нә тәгсирин саһибидир?» «Билмәк олмазмы, комсомол ичласы дүнән нә вахт гуртарыб?» (Һ. Сејидбәјли.)

Белә тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр бүтөвлүкдә ајдын вә күчлү суаллыг билдирир.

6. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин биринчи компоненти суал, икинчи компоненти исә әмр чүмләсиндән ибарәт ола билир. Белә һалда табели мүрәккәб чүмлә бүтөвлүкдә әмр јох, суал чүмләси кими чыхыш едир. Мәсәлән: «Јахшы, бәс елә еләмәк олмазмы ки, бу анлар, күнләр, илләр узансын илләр боју?» (А. Абдуллазадә.)

Бу мисалда баш чүмләнин суал чүмләсинин -м ы суал әдаты васитәсилә әмәлә кәлмәси, һәмчинин әввәлиндә б ә с суал әдатынын ишләнмәси чүмләнин суал мә'насыны даһа да гүввәтләндирмиш вә нәтичәдә будаг чүмләдәки әмр мәзмуну нејтраллашмышдыр.

7. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин биринчи компоненти әмр, икинчи компоненти исә нәгли чүмләдән ибарәт ола билир. Мәсәлән, «Јадындан чыхартма ки, торпағын сәбри түкәнмәз, јүкү ағырдыр» (Ә. Вәлијев). «Гој гоча билсин ки, мән ондан инчимәмишәм» (Һ. Аббасзадә).

Бу типли тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрә нисбәтән аз тәсадүф олунур.

8. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин биринчи компоненти әмр, икинчи компоненти исә суал чүмләсиндән ибарәт ола билир. Мәсәлән: «Ајдын де көрүм, һансы

Scanned with CamScanner

һәнкамәни төрәтмишик?» (Ә. Вәлијев.)

Бу типли мүрәккәб чүмләләрдә һәм баш, һәм дә будаг чүмлә өзүнүн мәгсәд вә интонасијаја көрә нөвүнү сахлајыр; баш чүмлә әмр, будаг чүмлә суал билдирир. Табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә бирләшмәк бунларын нәгли вә ја суал мәзмунуна бир елә тә'сир көстәрмир. Бу, һәр шејдән әввәл, һәм әмр, һәм дә суал чүмләсинин спесифик шәкли әламәтләрә (әмр чүмләсинин фе'ли хәбәри әмр шәклиндә олур, суал чүмләсиндә исә суал әвәзлији ишләнир) малик олмасы илә әлагәдардыр. Јухарыдакы мисалда баш чүмләнин фе'ли хәбәри (де) әмр шәклиндәдир, будаг чүмләдә исә һансы? суал әвәзлији ишләнмишдир.

Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә ајры-ајры компонентләрин мәгсәд вә интонасијаја көрә ифадә мүхтәлифлији јалныз гејд етдикләримизлә мәһдудлашмыр; бурада онларын һамысыны садаламаға еһтијач дујмадыг.

Гејд етдикләримиздән ајдын олур ки, тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин компонентләри чүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә мүхтәлиф нөвләри илә ифадә олунур. Будаг чүмләнин интонасијаја көрә тәнзимләнмәсиндә баш чүмлә фәал рол ојнајыр.

⊙

Ә. ХАГАНИНИН ӘХЛАГИ-ТӘРБИЈӘВИ ФИКИРЛӘРИ

Нәриман **ХӘЛИЛОВ**
Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин педагокика кафедрасынын баш мүәллими

Мисилсиз сөз устады кими бүтүн дүнјада кениш шөһрәт газанмыш Азәрбајчан шаири вә мүтәфәккири Әфзәләддин Хагани зәнкин бир ирсә маликдир. Онун мүкәммәл «Диван»ы вә бүтүн Шәргдә илк сәјаһәтнамә олан «Төһфәтүл-Ирагејн» адлы әсәри тәгрибән 25.000 бејтдән ибарәтдир. XVII әсрдә јашамыш мәшһур һинд әдәбијјатшүнасы Әбдүлваһаб ибн Мәһәммәд әл-Кинјанын бу јахынларда Азәрбајчан алимләри тәрәфиндән ашкара чыхарылмыш «Шәрһи дивани Хагани» адлы елми әсәри Шәрг поезијасы классикинин јарадычылығыны өјрәнмәк үчүн даһа бир мүһүм мә'хәздир. Шәрг поетикасынын бүтүн нөвләрини әһатә едән Хаганинин әсәрләриндә фәлсәфи, әхлаги-естетик вә тәрбијәви фикирләр өз кениш әксини тапмышдыр.

Низами Кәнчәвинин бөјүк мүасири Хагани Ширванинин зәнкин вә чохчәһәтли ирси ичәрисиндә халгымызын тәрбијә тарихи үчүн, һабелә букүнкү тәрбијә ишимиз үчүн фајдалы олан гијмәтли фикирләр вардыр. Бунлары диггәт вә һәссаслыгла тәдгиг етмәк, мүасир кәнчләримизә вә мүәллимләримизә чатдырмаг практик әһәмијјәтә маликдир. Илһамлы шаирин зәнкин ирси өз дөврүнүн елми-педагожи фикир сәвијјәси һаггында мүасирләримизә кениш тәсәввүр верир.

Хагани Ширвани педагожи фикир тарихимиздә илк дәфә халглар достлуғу, вәтәнпәрвәрлик мотивләри кәтирмиш, феодал-руһани көрүшләринә гаршы кәскин е'тиразыны билдирмиш, шәхсијјәт һаггында мүтәрәгги фикирдә олмуш, сарајлара, шаһлара дәрин нифрәт бәсләмиш, инсаны мәрданәлијә, әјилмәзлијә, һәгигәт ашиги олмаға сәсләмишдир. Диҝәр классикләр

кими, Хагани дә инсанын әхлаги кејфијјәтләрини бөјүк илһамла тәрәннүм етмиш, шәхсијјәтин әхлагча камил олмасына мүстәсна әһәмијјәт вермишдир.

Хаганинин әхлаги-тәрбијәви көрүшләрини онун фәлсәфи бахышларындан вә поетик јарадычылығындан тәчрид етмәк олмаз. Чүнки шаирин фәлсәфи көрүшләриндәки инкишаф, һабелә поетикасындакы гүдрәт вә әзәмәт ,инсана вә онун өлмәзлијинә инам Хаганинин әхлаги-тәрбијәви гәнаәтләринә узагкөрәнлик, мүдриклик вә камиллик бәхш етмишдир. Бу исә һуманист шаирә бәшәри мәһәббәт газандырмыш, ону нәсилләрин севимлиси етмишдир.

Хагани мүнәввәр фикирләри вә үсјанкар шәхсијјәти илә заманын фөвгүндә дуран, инсана учалыг вә ләјагәт бәхш едән мүтәрәгги идејалары чәмијјәт һәјатына кәтирән, ичтимаи гәбаһәтләрә гаршы кәскин е'тираз сәсини учалдан бир сәнәткардыр. Хагани ирси заман-заман инсанларын диггәтини өзүнә јөнәлдән мә'нәви-идраки учалыг, әхлаги сафлыг, бәшәри дујғулар мәнбәји олмуш, инсанын еһтијач вә тәләбләрини, мүбаризә мејлләрини, пак вә өлмәз мәһәббәтини тәсдиг едән гүдрәтли васитә сајылмышдыр. Шаирин бөјүклүјү ондадыр ки, о, јүксәк әхлаги сәрвәтләрин мүдафиәчиси олмуш, һәгиги садәлик вә тәвазөкарлыға һөрмәтлә јанашмышдыр.

Ә. Хагани садәлик вә тәвазөкарлығы зәһмәт адамларына хас олан нәчиб сифәт кими тәрәннүм етмиш, ловғалығы вә худпәсәндлији писләмишдир:

«Мәнәм, мәнәм» дејиб өјмә өзүнү,
Һәмишә мүхтәсәр сөјлә сөзүнү.
Чаһилдир өзүнү тә'риф едәнләр,
«Чох билирәм» демә билсән дә
әкәр.
(Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1956, сәһ. 44)

Хагани бәдхаһ адамлардан јахшылыг, хејирхаһлыг көзләмәји мә'насыз сајыр: иландан бал уммаг бәдхаһ адамлардан хејирхаһлыг уммаг кимидир. Әсл һөрмәтли вә хејирхаһ адамлар садә вә тәвазөкар олурлар. Садәлик вә тәвазөкарлыг инсанын шәрәф вә ләјагәтини уча едән әхлаги көзәлликдир:

Истәсән ки, олсун шәрәфин јүксәк,
Даим тәвазөкар оласан кәрәк.
Худпәсәнд олмасан, халг сәни
севәр,
Һамыја фајда вер, чәксән дә зәрәр.
(Јенә орада, сәһ. 416)

Ә. Хагани әдәб вә мә'рифәт саһиби олмағы, вүгары инсанын бәзәји санып вә көстәрирди ки, һәр бир адам әдәб вә мә'рифәт кәсб етмәклә халг арасында һөрмәт газаныр.

Шаир ичтимаи һәјатдакы ејбәчәрлијин көкүнү наданлыгда, һәјаты вә өзүнү дәрк едә билмәмәкдә, бәд әмәлләрә гуршанмагда көрүр. Она көрә дә Хаганинин әсәрләриндә зәка, ағыл, фәрасәт, елм, әдәб бөјүк бир илһамла тәблиғ олунур, инсаны әхлаги камиллијә, мә'нәви зәнкинлијә сөвг едән мүһүм амил кими үстүн тутулур. Әксинә, наданлыг, пахыллыг, хаинлик, хәсислик, сәрвәтә, вәзифәјә һәрислик инсаны кәрәксиз едән сифәтләр кими писләнир.

Хагани әхлаги тәмизлији, абыр вә һәјаны инсан үчүн әвәзсиз не'мәт сајыр: Абырлы адам халг үчүн фајдалы ишләр көрүр, зәрәрли ишләрдән чәкинир. Белә адам үчүн абыр вә һәја зинәтли либасдыр, ону һәр чүр чиркинликдән горујур, фәзиләтә, јахшылыға сөвг едир. Әкс һалда, абрыны итирмиш адам һеч шејдән горхмур, чәкинмир:

Абыр-һәја кединчә горху галхыр
ортадан,
Нәјин дәрдини чәкәр сүрүсү
батмыш чобан?!
(Јенә орада, сәһ. 133)

Дүзлүк вә доғручулуг, һалал зәһмәтлә јашамаг, әјриликдән кәнар олмаг Хаганијә көрә, бөјүк шәрәфдир. Шаир паклыға сығынмағы, шөһрәт ардынча гачмамағы, бәдхаһлыгдан узаг олмағы, дүзлүјү

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

инсанын наил олдуғу ән јахшы әхлаги сәрвәт кими тәрәннүм едир. Буна көрә дә о, инсанлары әмәксевәрлијә, дүзлүк вә доғручулуға чағырыр:

Хагани, һүммәтә сығындыгча сән,
Алчаглар тәк чәлал, шөһрәт күдмәзсән.
Бир пијада олуб дүз кетмәк хошдур,
Бир вәзир олуб да әјри кетмәкдән.
(Јенә орада, сәһ. 422)

Хагани хошбәхтлијин мә'насыны сәрвәт топламагда, һакимијјәт әлдә етмәкдә вә сахта шөһрәтдә көрәнләри мә'нәвијјатча јохсул санмыш, инсаны ајыглыға вә һүшјарлыға сәсләмишдир. Шаир «Күнәшә хитаб вә гызылы мәзәммәт» адлы ше'риндә сәрвәт вә шөһрәтә пәрәстиш едәнләри, гызыл топламағы һүнәр биләнләри иттиһам едәрәк јазыр:

Һәр ким гызыл јығыб төксә кисәјә,
Кисә тәк боғазы кечәр илмәјә.
Кимин гызыладыр күчү, јәгин бил,
О, гулдур, гызылын саһиби дејил.
Бир шөһрәт одудур чана симу-зәр,
Дүз олар гызыла дејилсә «азәр».
(Јенә орада, сәһ. 22—23)

Зәрлә пак вичдан һеч вахт говушмаз. Инсанын гәлби инсаф, әдаләт вә сәдагәт мәскәнидир. Сәхавәтли адамларын үрәји үмман кими кениш олуб, мәкр вә ријадан узагдыр. Јүксәклик вә тәмизлик инсан үчүн әсл мә'нәви дајагдыр. Мүтәфәккир Хаганијә көрә, гызыл инсаны тамаһкарлыға, бәдрәфтарлыға, гәддарлыға, дәрдә мүбтәла едир, онун варлығыны фәналыға јуварлајыр. Гызыл елә бир оддур ки, инсандакы нәчиб әхлаги һиссләри јандырыб јох едир. Бу оддан горунмаг инсанын дәјанәти вә һүнәридир. Лакин нәфс вә тамаһ нақәс адамларын ағлыны күтләшдирир, сәрвәтә мејлини артырыр. Хагани инсаны алчалдан, хәчил едән мәнфи әхлаги сифәт кими тамаһкарлығы кәскин тәнгид едирди:

Тамаһ дәмириндән кејинсән палтар
Гызыл[illegible] о палтара [illegible] олар!
(Јенә орада, сәһ. 21)

Мүтәфәккир шаир демәк истәјир ки, тамаһкар, ачкөз олсан, магнит дәмири чәкән кими гызыл да сәни өзүнә чәкәр. Шаирин нәзәриндә о адам дөвләтлидир ки, онун руһунда, гәлбиндә үмман гәдәр елм вә мә'рифәт вардыр.

Хаганинин сәрвәт, вар-дөвләт һаггындакы гијмәтли фикирләри истәр өз заманәсиндә, истәрсә дә бизим дөврүмүздә инсанлары һалал зәһмәтлә јашамаға, мә'нәви сафлыға, әхлаги тәмизлијә сәсләјир.

Валидејн—өвлад мүнасибәти, бөјүјә еһтирам Хаганинин әхлаги-тәрбијәви фикирләри ичәрисиндә даһа чох диггәти чәлб едир. Мә'лум олдуғу кими, XII әсрдә Азәрбајчанда Ширваншаһ Мәнучөһрүн һакимијјәти илләриндә Шамахыда мәшһур Азәрбајчан тәбиби вә философу Кафијәддин Өмәр Ибн-Осман гардашы оғлу Хаганијә дәрс вермиш, једди ил онун тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмушдур. Әмиси Хаганини дөврүнүн бүтүн елмләри илә мүкәммәл таныш етмиш, ону алимләр вә шаирләр чәркәсинә гошмушдур. Шаир әмисини миннәтдарлыгла хатырлајыр, ону күнәшлә мүгајисә едир.

Шаирин ата-анасы һаггындакы хатирә вә гејдләри валидејнә һөрмәт бахымындан олдугча гијмәтлидир. Хагани дүлкәр атасыны еһтирамла јад едир, өзүнүн дә сөз дүлкәри олдуғуну сөјләјир. Атасынын ағыллы сөһбәтләри онун мә'нәви-әхлаги инкишафына чидди көмәк етмишдир. О, атасыны «мә'налар кишиси» адландырыр, онун руһән тәмизлији, фајдалы ишләри илә фәхр едир.

Шаир анасы һаггында да хош сөзләр дејир, ону паклығына вә тәмизлијинә көрә Үлкәрлә мүгајисә едир. Анасы шаирин дахили аләмини чилаламыш, ағыллы сөзләри илә ону һүшјар етмишдир:

Онун һәр сөзүндән алырам гүввәт,
Тәбими мүм етди, верди нәсиһәт.
(Јенә орада, сәһ. 31)

Һәгиги инсанлыг, азад вә сәрбәст јашамаг, һәгигәт чарчысы олмаг һәр шејдән гијмәтлидир. Дүнјанын малы вә еһтираслары инсаны әсир етмәмәлидир.

Ә. Хагани ағыллы вә ариф олмағы, камала долмағы, тәдбир саһиби олмағы инсанын нәчиб кејфијјәти кими мә'наландырыр. Әсл ағыллы адам инчә мәтләбләри анламалы, јашамағын гәдр-гијмәтини билмәлидир. Камалы дәрин, тәдбири доғру адам һеч вахт нагислијә јол вермәз, башгаларыны инчитмәкдән чәкинәр:

Әбләһ адамларын нә фајдасы вар?
Анчаг дағытмагчүн јаранмыш онлар...
Арифләр таныјыр сахта сөзләри,
Сечәрләр самандан мишки, әнбәри.
(Јенә орада, сәһ. 19)

Хагани һүшјар адама, фәзиләтли инсана, әхлаглы шәхсијјәтә рәғбәт бәсләмиш, ахмаг, фајдасыз, кимсәјә хејир вермәјән инсанын јашамасыны мә'насыз санмышдыр. Әсл тәрбијәли вә дүшүнчәли инсан һәјаты көзәлләшдирмәли, өз камалы илә ону ишыгландырмалы, хејирхаһ ишләр көрмәлидир. Инсан белә бир уғви фәзиләтдән мәһрумдурса, онун варлығы илә јохлуғу бирдир. Ағыллы адамын камалы шимшәк кими чахмалы, әтрафы нурландырмалыдыр.

Һуманист шаир инсанын шәрәф вә ләјагәтинә мүстәсна әһәмијјәт верир. Ичтимаи әдаләтсизлик вә бәрабәрсизлик һөкм сүрән заманәдә инсаны фәзиләт вә ләјагәт саһиби олмаға сәсләјир. Заманәдән килејли олан шаир садә адамлары мә'нән зәнкин, әхлагча камил, фәзиләтли көрмәк истәјир.

Хагани өз ше'рләриндә бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинә дә кениш јер вермишдир. О, ше'рләринин бириндә гоншу ермәни халгына вә бу халгын Хагани әсәрләринә мүсбәт мүнасибәт бәсләмәсинә мәһәббәтлә јанашараг, өз ше'рләринин гоншу ермәниләр тәрәфиндән севилдијини фәрәһлә тәрәннүм етмишдир. Хагани ејни заманда Күрчүстана, күрчү халгына да дәрин мәһәббәт бәсләмиш, әсәрләриндә күрчү сөзләри ишләтмиш, Тифлис шәһәрини һөрмәтлә тәрәннүм етмишдир.

Хаганинин әсәрләриндә халглар достлуғу мотивләри вәтәнпәрвәрлик идејалары илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Шаир Ширванын тәбии көзәллијини дөнә-дөнә гәләмә алыр, бу көзәл өлкәнин зәнкинликләрини, адамларынын сәхавәтини севә-севә тәсвир едир. Хаганинин әсәрләриндә вәтән мәһәббәти ән јахшы мәзијјәт кими диггәти чәлб едир. Шаир ше'рләринин бириндә јазыр ки, Ирагда, Иранда башыма табагла гызыл төксәләр дә, вәтән һәсрәти гәлбими дидәр, күнүм хош кечмәз. Шаирин Шамахы шәһәриндән гачмаға мәчбур олдуғу заман башга јерә јох, мәһз Тәбризә кетмәси дә бунунла әлагәдардыр:

Сиз мәнә һәјаты етдиниз эта,
Сән мәнә анасан, Тәбриз дә ата.
(Јенә орада, сәһ. 224)

Чаванлыг, раһатлыг вә күзәраны јүксәк гијмәтләндирән шаир саф вә тәмиз үрәк саһиби олмағы, һәр бир адамын он чүр гәбаһәти гәлбиндән кәнар етмәсини мәсләһәт билир:

Истәсән күзкү тәк саф олсун үрәк,
Синәндән он шеји атасан кәрәк:
Һарам, гејбәт, кинә, пахыллыг, тамаһ,
Кибр, рија, һәсәд, әдавәт кәләк.
(Јенә орада, сәһ. 415)

«Фәзиләт хәләти саралмаз, солмаз» дејән Хагани сөзүн гәдир-гијмәтини билмәјә, данышаркән һәдд вә әдәб көзләмәјә, дилин нәјә гадир олдуғуну анламаға бөјүк әһәмијјәт верир вә инсаны сајыглыға чағырырды.

Хагани инсанын дост вә һәмсөһбәт сечмәсинә јүксәк тәләблә јанашыр, инсанын әхлагча сафлашмасында достун, јолдашын бөјүк көмәји олдуғуну көстәрирди. Јахшы дост вә јолдаш мал-дөвләтдән чох-чох үстүндүр. Буна көрә дә шаир инсанлары нәчиб адамларла достлуг етмәјә чағырараг јазырды:

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Нәчиб адамларла дост ол һәр
заман,
Олмаз наначибдә әсла е'тибар.

(Јенә орада, сәһ. 266)

Хагани јашадығы дөврүн мүтәфәккир шаиридир. Онун инсанлыг фәлсәфәси, әхлаги гәнаәти, јашамаг идеалы јахшылыг вә хејирхаһлыгдыр. Шаир үзүнү инсанлара тутараг дејир:

Көнүлдән пәрдәни кәлин галдыраг,
Јахшылыг ејләјәк дүнјада анчаг.

(Јенә орада, сәһ. 256)

Бу сөзләрдә бөјүк һикмәт вар. Шаир инсанлары сүлһә, әмин-аманлыға, хејирхаһлыға сәсләјир. Бу сөзләр мүасир заманәмиздә даһа мүтәрәгги, ичтимаи-бәшәри әһәмијјәт кәсб едир.

Хагани тәвәккүл, гисмәт, сәбр, тале, бәхт кими дини мүлаһизәләрә инанмышса да, ејни заманда инсанын маһијјәтини, гүдрәтини, әхлагыны, ағыл вә фәрасәтини дә јүксәк гијмәтләндирмишдир. Онун дини әгидәси мүтәрәгги фикирләр сөјләмәсинә, мә'нәви сафлашмаја чағырыш поезијасына мане ола билмәмишдир. Шаирин ирсини дәриндән араштырдыгда онун тез-тез фәләкләрә үсјан етдијинин, асилијинин шаһиди олуруг.

Ә. Хаганинин бөјүклүјү ондадыр ки, о, ичтимаи-бәшәри идејалары илә нәсилләрин сағлам тәрбјәсиндә, әхлаги-идрак камиллијиндә мүстәсна рол ојнамыш вә ојнамагдадыр. Бу идејалар инди дә өз актуаллығыны сахлајыр.

•

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

«ЛИНГВИСТИК ТӘФӘККҮР» АНЛАЈЫШЫ ВӘ ОНУН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Бәшир ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор,
Нелли КОДЗАЈЕВА
филолокија елмләри намизәди, досент

Совет мәктәбинин гаршысында дуран башлыча мәгсәд шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафына наил олмагдан, мә'нәви зәнкинлијә, әхлаги сафлыға вә физики камиллијә малик олан коммунизм гуручулары тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. Бу үмуми мәгсәдин һәјата кечирилмәсиндә һәр бир тәдрис фәннинин, коммунист тәрбијәсинин һәр бир голунун (әхлаг тәрбијәсинин, естетик тәрбијәнин вә с.) өзүнәмәхсус јери вә пајы вардыр. Мәсәлән, шакирдләрин физики камиллијинә наил олмаг, организмин сағламлығыны вә күмраһлығыны тә'мин етмәк үчүн нәвбәдә бәдән тәрбијәси вә әмәк мәшғәләләринин үзәринә дүшүр; әхлаги сафлыға наил олмаг даһа чох һуманитар фәнләрин өһдәсинә дүшүр; мә'нәви зәнкинлији тә'мин етмәк һәр бир тәдрис фәннинин өјрәдилмәсиндә хүсуси формада тәзаһүр едир.

Дил тә'лиминин спесифик мәгсәди шакирдләрин лингвистик тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк вә бунунла дахили әлагә шәраитиндә мәктәблиләрин нитг мәдәнијјәтини формалашдырмагла бағлыдыр. Тәфәккүр проблеминә һәср олунмуш әсәрләрдә, хүсусән психолокија үзрә дәрс вәсаитләриндә «ријази тәфәккүр», «лингвистик тәфәккүр», [illegible]

CamScanner ile tarandı

тәфәккүр» вә с. анлајышларын шәрһинә, бир гајда олараг, јер верилмир. Алимләр тәфәккүрүн нөвләри дедикдә, «һисси тәфәккүр», «нәзәри тәфәккүр» вә с. анлајышлары нәзәрдә тутурлар. Әслиндә исә әсас диггәти үмуми тәфәккүр үзәриндә чәмләшдирмәк вә мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри, еләчә дә фәнләр, елмләр үзрә тәфәккүрүн хүсусијјәтләринә әһәмијјәт вермәмәк мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишинә зәрәр вурур. Она көрә дә Н. А. Менчинскаја, В. П. Беспечанскиј, Н. Г. Дајри, А. З. Редко вә дикәр алимләр тәфәккүрүн фәнләрлә бағлы олан ајры-ајры саһәләрини тәдгиг етмәјин зәрурилијини гејд едир, мараглы фактлар әсасында өз мүлаһизәләрини сүбут етмәјә чалышырлар.

Елмдә белә бир һәгигәт мөвчуддур: билик бир тәрәфдән тәфәккүрүн башланғыч нөгтәсидир, дикәр тәрәфдән исә онун нәтичәси, «мәһсулу»дур. Бу о демәкдир ки, мәсәлән, шакирд исмин јијәлик һалы, мәнсубијјәт категоријасы, «сөз бирләшмәси» анлајышы һаггында мүвафиг билитләрә истинад етмәдән «мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәси» анлајышыны јахшы дәрк едә билмәз: мәктәблинин јијәлик һал, мәнсубијјәт категоријасы вә с. аид биликләри бурада онун тәфәккүр фәалијјәтинин башланғыч, чыхыш нөгтәси олур, мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәси һаггында әлдә етдији јени мә'лумат исә тәфәккүр просесинин нәтичәси, «мәһсулу» кими тәзаһүр едир. Бир һалда ки беләдир, демәли, онда шакирдин јени лингвистик информасија әлдә етмәси (јени билик газанмасы) үчүн әввәлчәдән мүәјјән зәрури һазырлыға малик олмасы, мәнимсәмиш олдуғу биликләр еһтијатындан лазым кәләнләри сечиб ишә гоша билмәси (јә'ни актуаллашдыра билмәси) зәрури шәрт јериндә чыхыш едир. Бурада тәфәккүрүн үмуми әламәтләрини билмәк, мүгајисәләр апармаг, тәснифат бачарыгларына малик олмаг, үмумиләшдирмәләр етмәк вә с. үмуми чәһәтләр һеч дә кифајәт дејилдир. Зира һәмин бачарыглара малик олан ејни бир шакирд, дејәк ки, һәм ријази мәсәләләрин һәллини, һәм дә лингвистик тапшырыглары мүхтәлиф сәвијјәдә јеринә јетирир. Бунун башлыча сәбәби одур ки, мәктәблинин база биликләри ријазијјат вә дил үзрә һеч дә ејни дејилдир.

«Лингвистик тәфәккүр» анлајышынын мәзмунуна шакирдин дилә аид биликләр системи, дил һадисәләри арасындакы әлагәләри нә сәвијјәдә дәрк етмәси, лингвистик мүгајисәләр апармасы, үмумиләшдирмәләр етмәси, нәтичәләр чыхармасы кими бир сыра вачиб мәсәләләр дахилдир. Көстәрилән анлајышын мәзмуну тәфәккүрүн дикәр спесифик нөвләриндән (мәсәлән, техники тәфәккүрдән, ријази тәфәккүрдән вә с.) мәһз өз мәзмунуна көрә, јә'ни дилин шүурда әкс олунан әламәтләри зәмининдә фәргләнир. Лингвистик тәфәккүрдә дилин системи, гурулушу, дахили әлагәләри, мәнтиги өз әксини тапыр. Тәфәккүрүн бу нөвү шакирдин дил һадисәләрини шүурлу сурәтдә баша дүшмәси, дилә хүсуси мүнасибәт бәсләмәси илә әлагәдардыр.

Үмуми тәфәккүр даһа јүксәк абстраксијанын мәһсулудур; о, конкрет мәзмундан мәһрумдур. Үмумијјәтлә анализ вә синтез етмәк, үмумијјәтлә мүгајисә апармаг, үмумијјәтлә тәснифат бачарығына малик олмаг һәлә лингвистик тәфәккүрә јијәләнмәк демәк дејил, бунлар үмумијјәтлә әмәлијјат демәкдир. Әслиндә исә үмумијјәтлә анализ јохдур, үмумијјәтлә мүгајисә апармаг олмаз. Инсан конкрет чисим вә һадисәләри анализ едир, конкрет шејләр зәмининдә мүгајисәләр апарыр. Бу конкрет шејләр исә мүхтәлиф фәнләрин мәзмун елементләриндән башга бир шеј дејилдир. Биз, дејәк ки, гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'сирлик һалла (к и т а б охујурам) исмин адлыг һалыны (к и т а б охунду) мүгајисә едириксә, бу, сырф лингвистик тәфәккүрлә бағлыдыр. Ән көзәл мүгајисә апармаг габилијјәтинә малик олан, лакин дил-

Scanned with CamScanner

чиликдән баш ачмајан адам јухарыдакы мисалларда «китаб» сөзләринин исмин һаллары бахымындан гәтиҹјән мүгајисә едә билмәз, «-лог» сөзүнүн етимоложи мә'нада некролог, епилог, пролог, монолог кими алынма сөзләрин көкү олмасыны баша салмаг үчүн лингвистик анализ габилијјәтинин формалашдырылмасы чох вачибдир: некрос — өлү, епи — сонра, про — кириш, моно — тәк (бир) демәкдир. Демәли, некролог — өлү һаггында јазы, епилог-сонлуг, пролог — кириш, монолог — тәк адамын сөзү (данышығы) мә'наларыны ифадә едир. Бу чүр анализ үчүн үмуми тәфәккүрдән даһа чох мәһз спесифик (лингвистик) тәфәккүр лазымдыр. Она көрә дә үмуми вә спесифик тәфәккүр даим гаршылыглы әлагәдә көтүрүлмәли вә инкишаф етдирилмәлидир.

«Дил тә'лиминдә тәфәккүрүн инкишафы» вә «дил тә'лиминдә лингвистик тәфәккүрүн инкишафы» дедикдә гәтијјән ејни шеј баша дүшүлә билмәз. Бүтүн фәнләрин материаллары әсасында тәфәккүрү инкишаф етдирмәк олар вә лазымдыр, лакин спесифик тәфәккүр јалныз һәр фәннин өз имканлары әсасында формалашдырыла биләр. Биз «Дил тә'лиминдә тәфәккүрүн инкишафы», «Ријазијјат тә'лиминдә тәфәккүрүн икишафы» вә с. мөвзуларда тәдгигат иши јаза биләрик, амма дејәк ки, «Мусиги тә'лиминдә ријази тәфәккүрүн инкишафы», «Тарих тә'лиминдә лингвистик тәфәккүрүн инкишафы» вә с. мөвзуларда тәдгигат апарыб мүсбәт нәтичәләр әлдә едәчәјимизи сөјләмәк олдугча чәтиндир. Бунун сәбәби одур ки, лингвистик тәфәккүр өјрәнилән фәннин (дилин) мәнтигиндән ирәли кәлир, тарих фәннинин мәнтиги исә лингвистик тәфәккүр үчүн зәмин ола билмир. Демәли, ајры-ајры фәнләрин тәдриси материаллары әсасында ја үмуми тәфәккүр инкишаф етдирилә биләр, ја да јалныз һәр фәннин өзүнә аид олан спесифик тәфәккүр; бир фәнлә бағлы олан спесифик тәфәккүрү (дејәк ки, ријази тәфәккүрү) башга фәннин (дејәк ки, мусиги тә'лиминин) мәнтиги әсасында инкишаф етдирмәк мүшкүл мәсәләдир. Буна чәһд көстәрмәк мәгсәддән узаглашмаға, фәннин спесифик мәнтиги илә һесаблашмамаға кәтириб чыхарачагдыр.

Һазырда спесифик тәфәккүр нөвләринин инкишафына лазыми диггәт јетирилмир вә әсас күч үмуми тәфәккүрүн формалашдырылмасына сәрф олунур. Әсримизин 20—30-чу илләриндә исә спесифик тәфәккүр нөвләринин инкишафына даһа чох фикир верилирди. Гаршыја тәбии суал чыхыр: бәс нечә олду ки, биздә керичәкилмә һадисәси баш верди? Әввәлләр спесифик тәфәккүр диггәти чәлб етдији һалда (мәсәлән, Н. А. Менчинскаја ријази тәфәккүрләрин инкишафы илә мәшғул олурду, М. Н. Мардакова һәлә 1931-чи илдә «Ичтимаијјат» фәнни үзрә тәфәккүрүн хүсусијјәтләринә аид әсәр нәшр етдирмишди вә с.), инди буна әһәмијјәт верилмир?

Башлыча сәбәб ондан ибарәтдир ки, С. Л. Рубинштејн 1935-чи илдә «Основы психологии» әсәриндә спесифик тәфәккүр нөвләринин олмасына гаршы чыхмыш вә бундан сонра һәмин мәсәләјә диггәт зәифләмәјә башламышдыр. Бир гәдәр габаға гачараг гејд едәк ки, инди Рубинштејнин һәмин мүлаһизәси педагог вә психологларын чидди е'тиразына сәбәб олур. Н. А. Менчинскаја 1950-чи, А. И. Данилов 1974-чү илдә бу барәдә чидди сөһбәт галдырмышлар. Инди Н. Г. Дајри, И. Ј. Лернер вә башгалары өз әсәрләриндә шакирдләрин тарихә даир тәфәккүрләрини (историческоје мышленије) инкишаф етдирмәк һаггында практик материаллар верирләр.

Рубинштејнин мүлаһизәси һарадан ирәли кәлмишдир? Ән'әнәви буржуа психолокијасы ушағын тәфәккүрүнү сырф формал бахымдан өјрәнмәји тәләб едир, тәфәккүрүн мәзмуну илә әсла марагланмырды. Икинчи бир буржуа чәрәјаны бу догматик «мәнтигчилији», абстракт системи бәјәнмәјиб, онун там әкси олан консепсија ирәли сүрдү «абстракт тәфәккүр габилијјәти» анлајышы әфсанәдир, белә тәфәккүр јохдур, тәкчә спесифик тәфәккүр нөвләри вардыр.

Демәли, биринчи консепсија үмумини гәбул едир, хүсусијә гаршы чыхырса, икинчи консепсија, әксинә, хүсусини гәбул едир, үмумијә гаршы чыхыр. Рубинштејн бу гејри-елми нәзәријјәләри тәнгид едәркән өзү дә сәһвә јол вермиш, спесифик тәфәккүр нөвләрини өјрәнмәји мәсләһәт көрмәмишдир. Бир мүддәт сонра, јухарыда гејд етдијимиз кими, алимләр белә бир нәтичәјә кәлдиләр ки, Рубинштејнин бу мәсләһәти өзүнү доғрултмур.

Бурада сөһбәт үмуми (мәнтиги) илә хүсусинин (спесификин), јә'ни үмуми вә спесифик тәфәккүрүн диалектикасындан кетмәлидир. Үмуми (мәнтиги) тәфәккүр һамы (бүтүн ихтисас саһибләри) үчүн лазымдыр, онсуз кечинмәк гејри-мүмкүндүр; спесифик тәфәккүр исә мүәјјән фәалијјәт саһәсиндә чалышанлардан, ихтисас саһибләриндән өтрү вачибдир. Ахы тәфәккүрүн өзү фәалијјәт просесиндә формалашыр вә тәзаһүр едир. Она көрә дә һәр бир спесифик фәалијјәт саһәси спесифик тәфәккүрү формалашдырыр. Буну инкар етмәк «ағ»а «гара» демәкдән башга бир шеј дејилдир. Нәзәри (үмуми) тәфәккүрүн әсасында абстрактдан конкретә (һәм дә мә'нәви, фикри, хәјали конкретә) доғру јүксәлтмәк методу дурур. Мә'нәви конкрет исә чисим вә һадисәни даһа долғун, бүтөв вә там шәкилдә тәсәввүр етмәјә имкан верир. Бурада чисим вә һадисәләрин мүһүм әламәтләри үмумиләшдирилир вә реал аләм даһа дәриндән дәрк олунур.

Шакирдин нәзәри-лингвистик тәфәккүрүнү инкишаф етдирәркән она наил олмалыјыг ки, мәктәбли хүсусидә үмуминин тәзаһүрүнү көрә билсин, үмуминин хүсусидән ирәли кәлдијини баша дүшсүн. Мәсәлән, чәм шәкилчиләри (-лар, -ләр) кәмијјәт категоријасынын (үмуминин) хүсуси тәзаһүр формасыдыр. «Кәмијјәт категоријасы» анлајышы исә адамлар, гәләмләр, адамсыныз, тәләбәсиниз, адамыг, тәләбәјик типли күлли мигдарда сөзләрин («тәкчә»ләрин) һамысына аид олан әламәтләрын (**чохлуг** вә **азлыг** әламәтләринин) үмумиләшдирилмәси сајәсиндә әлдә едилмишдир, тәфәккүрүн јүксәк абстраксија сәвијјәсинин мәһсулудур. Шакирдин һәмин категоријаны дәрк етмәси мәһз онун (мәктәблинин) хүсуси илә үмуми арасындакы әлагәни баша дүшмәсинә дәлаләт едир.

Демәли, мадди аләмин (дилин) инсан шүурунда әкс етдирилән әламәтләри, хассәләри, әлагәләри спесифик тәфәккүрүн елә мүһүм чәһәтидир ки, ону һәм үмуми, һәм дә башга нөв спесифик тәфәккүрләрдән ајырыр, әтә-гана долдурур; шејләрин тәфәккүрдә әкс олунан чәһәтләри шүурун мәзмуну јериндә чыхыш едир. Мәзмунча фәргләнән тәфәккүр исә һөкмән формача да фәргләнмәлидир. Үмуми тәфәккүр конкрет мәзмундан мәһрумдур, спесифик тәфәккүр һәмишә конкрет мәзмуна малик олур. Мәсәлән, һәјатда «исим» адында чисим вә ја һадисә јохдур; «исим» — дәфтәр, гәләм, китаб кими чохлу сөзләрин бир сыра лингвистик (морфоложи) әламәтләринин үмумиләшдирилмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Биз дәфтәри, гәләми көрүрүк, онлардан истифадә едирик, лексик мә'налары һаггында тәсәввүрә маликик вә с., амма үмумијјәтлә «исим» васитәси илә јазы јаза билмәрик, «исми» көрә билмәрик, она әл илә тохуна билмәрик. Даһа дәгиг десәк, «исим» лингвистик тәфәккүрүн абстракт сәвијјәдә әлдә етдији үмуми анлајышдыр. О өзүнүн конкрет тәзаһүрүнү дәфтәр, гәләм вә с. сөзләрдә тапыр. Әкәр бу сөзләр (дәфтәр вә с.) олмаса, үмумијјәтлә «исим» анлајышы да ола билмәзди: Ахы биз нәји үмумиләшдириб «исим» анлајышыны ала биләрдик? Бу, лингвистик тәфәккүрүн функсијаларындан бири олуб, ајры-ајры дил фактларынын анализ вә синтези, мүгајисәсиз үмумиләшди-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

рилмәси сајәсиндә мувафиг биликләрин әлдә едилмәси демәкдир. Ријазијјатчы «әдәд», «рәгәм» анлајышларыны јаратдығы кими, дилчи дә «данышыг сәси», «һәрф» вә с. анлајышлары јарадыр.

Лингвистик тәфәккүр шүурда дилин үмуми елми мәнзәрәсини јаратмаға хидмәт едир, онун спесифик чәһәтләрини мејдана чыхарыр, һәјатдакы ролуну мүәјјән едир. Бу тәфәккүрүн објекти дилдир вә онун өзүнә аид анлајышлары, ганунлары, тәдгигат методлары вардыр.

Демәли, дил тә'лиминдә бир тәрәфдән үмуми, дикәр тәрәфдән исә спесифик (лингвистик) тәфәккүрүн инкишафына наил олмаг, онларын гаршылыглы әлагәсинин диалектикасыны мејдана чыхармаг лазымдыр.

●

ХАЛГ МААРИФИ ИШЧИЛӘРИ Ј. В. АНДРОПОВ ЈОЛДАШЫН БӘЈАНАТЫНЫ БӘЈӘНИРЛӘР

БӨЈҮК НЕ'МӘТ

Мән мүһарибәни көрмүшәм. Өмрүмүн ән јахшы чағлары—кәнчлик илләрим Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә кечиб. Бәдии әдәбијјатда, кинофилмләрдә тәсвири мүмкүн олмајан дөјүш сәһнәләри, чәтинлик јаддашыма әбәди нагш олунуб. Мәһз буна көрә дә сүлһ бүтүн мүһарибә иштиракчылары кими мәним үчүн дә гијмәтлидир, әзиздир. Өлкәмиз үзәриндәки тәгрибән 40 иллик динч сәма үчүн мән Ленин сүлһ сијасәтини дөнмәдән һәјата кечирән Коммунист Партијасына, Совет һөкумәтинә үрәкдән миннәтдарам. Сүлһүн гијмәтли не'мәт олмасыны шакирдләримә ашыламаг мүһарибәдән сонраки бүтүн мүәллимлик фәалијјәтимин апарычы истигамәти олуб. Индики нараһат дөврдә сүлһ уғрунда мүбаризә исә даһа вачибдир.

Бүтүн совет адамлары кими мән дә АБШ һөкумәтинин Гәрби Авропада, сәрһәдләримиз јахынлығында ракетләр јерләшдирмәк нијјәтинә чаваб олараг өлкәмизин көрдүјү тәдбирләри үрәкдән бәјәнир вә Ј. В. Андроповун Бәјанатынын һәр сәтрини мәмнунијјәтлә имзалајырам.

Мәһәр ГУЛИЈЕВ,
Сосиалист Әмәји Гәһрәманы.

БИЗ СҮЛҺ ИСТӘЈИРИК

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Ј. В. Андропов јолдашын Бәјанаты бүтүн совет адамлары кими мәним дә үрәјимчә олмушдур. Мүһарибә гызышдырычылары илә мәһз белә данышмаг лазымдыр.

Мән әмәк ветеранымјам. Өмрүмүн 40 илдән чохуну бөјүјән нәслин тә'лим-тәрбијәси кими мүгәддәс бир ишә сәрф етмишәм. Зәһмәтимин бәһрәсини—минләрлә јетирмәмин халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндәки гадир әмәјини көрдүкчә фәрәһим чошуб-дашыр. Өзүму онларын сырасында һисс едирәм. Будур, бүтүн дүнјанын үзәрини јени мүһарибә тәһлүкәси алмышдыр. Бу тәһлүкәни јарадан лар океанын о тајындакы «гузғун»лардыр. Лакин мән әминәм ки, совет халгы, бүтүн сүлһсевәр гүввәләр империалистләрә өзләринин сәрсәм мүһарибә планларыны һәјата кечирмәјә јол вермәјәчәкләр. Сәсими милјонларын сәсинә гатыб дејирәм: рәдд олсун мүһарибә, биз сүлһ истәјирик.

Камил ГАФАРОВ,
Илич рајонундакы Јенкичә кәнд орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

ӘН МҮГӘДДӘС АРЗУ

«Гој һәмишә күнәш олсун...» Балаларын дилинин әзбәри олан бу нәғмә мүһарибә тәһлүкәсинин артдығы индики заманда мүһарибә әлејһинә әсл һимн кими сәсләнир.

Мүһарибәјә исә ән чох нифрәт едән аналардыр. Бу, тәбиидир. Чүнки онларын өмүр-күнү, арзусу-үмиди олан өвладларынын боја-баша чатмасы, вәтәнин лајигли оғул вә гызлары кими јетишмәси үчүн сүлһ лазымдыр.

Мән дә анајам. Лакин дәрс дедијим, тәрбијә етдијим бүтүн шакирдләрими өз доғма балам һесаб едирәм. Онларын сүлһ шәраитиндә бөјүјүб јашамалары мәним ән мүгәддәс арзумдур. Партија вә һөкумәтимизин бу саһәдә фәалијјәтини үрәкдән алгышлајырам. Сүлһү горујуб сахламаг ишинә мән дә күчүм чатан гәдәр көмәк едирәм— дәрсләрдә шакирдләримә, өвладларыма мүһарибәләрә, ону гызышдыранлара нифрәт һисси тәрбијә едир, сүлһ уғрунда мүбаризәнин вачиблијинә, сүлһү горујуб сахламағын һәр бир совет адамы үчүн һәјати зәрурәт олдуғуна инам јаратмаға чалышырам. Мән бүтүн мүәллимә—аналарын адындан дејирәм: гој мүһарибәләрә бирдәфәлик сон гојулсун, һәмишә сүлһ вә әмин-аманлыг олсун. «Гој һәмишә күнәш олсун!»

Һәмидә БЕҺБУДОВА,
Бакыдакы 134 нөмрәли мәктәбин директору, республиканын әмәкдар мүәллими.

●

Бу китаблары охујун

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИ ДИЛИНӘ ДАИР ПРАКТИКУМ

Бу јахынларда «Маариф» нәшријјаты филолокија елмләри доктору, профессор А. Гурбановун «Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинә даир практикум (II һиссә)» китабыны чапдан бурахмышдыр. Онун I һиссәсини әјани нәшријјат 1971-чи илдә дәрч етмишди.

Практикум педагожи институтларын вә университетин филолокија факүлтәси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Вәсаитдә фәннин әсас бөлмәләриндән лексиколокија, ономалокија, семасиолокија, фразеолокија, дериватолокија вә лексикографија әһатә олунмушдур.

«Лексиколокија» адланан биринчи бөлмәдә Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркиби, бу дилин лүғәви ваһидләри, лексик системи, лексик тәркибинин мәншәчә тәснифи, мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнән сөз групларына аид практик характерли мүхтәлиф лексик чалышмалар верилмишдир.

Вәсаитин «Ономолокија» адланан икинчи бөлмәсиндә дилимиздәки хүсуси адларын өјрәнилмәсинә һәср олунмуш 60-дан чох мүхтәлиф ономастик чалышма верилмишдир ки, бунлар дилимизин лексик системиндәки ономастик ваһидләри вә онларын хүсусијјәтләрини өјрәнмәк бахымындан чох фајдалыдыр.

«Практикум»ун «Семасиолокија» адланан үчүнчү бөлмәсиндәки чалышмаларын хејли һиссәси Азәрбајчан дилинин лексик-семантик

Scanned with CamScanner

системинә һәср олунмушдур. Һәмин чалышмаларда сөзүн мә'насынын дәјишилмәси вә инкишафына, сөзләрин чохмә'налылығына даһа чох диггәт јетирилмиш, омоним, синоним, антонимләрин маһијјәтинин ајдынлашдырылмасы мәсәләләри үзәриндә хүсуси дајанылмышдыр.

Вәсаитин дөрдүнчү бөлмәсиндә («Фразеолокија») Азәрбајчан дили фразеоложи ваһидләринин тәснифинә, әламәтләринә, мә'на вә үслуби хүсусијјәтләринә аид практик материаллар әһатә олунмушдур.

Вәсаитин «Лексикографија» адланан бешинчи бөлмәсиндә лүғәт вә лүғәтчилијә даир верилмиш нәзәри биликләрин мөһкәмләндирилмәси, «Дерикатолокија» адланан сонунчу (VI) бөлмәдә исә сөз јарадычылығы имканларынын практик истигамәтдә өјрәнилмәси үчүн рәнкарәнк вә марағлы чалышмалар верилмишдир.

«Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинә даир практикум»ун мүсбәт кејфијјәтләриндән бири дә орадакы чалышмаларын әксәријјәтинә даир материалын үч вариантда верилмәсидир.

Һәр бәһсин сонунда өзүнү јохламаг мәгсәди илә суалларын верилмәси вә елми әдәбијјат сијаһысынын көстәрилмәси · дә вәсаитин мәзијјәтләриндәндир. Чүнки бу, нәзәри мә'луматы даһа да дәринләшдирмәк, тапшырыгларын дүзкүн вә асан һәлл олунмасыны тә'мин етмәк бахымындан олдугча фајдалыдыр.

Проф. Афат Гурбановун «Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинә даир практикум» адлы дәрс вәсаити филолокија факүлтәсинин тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Лакин ондан орта вә педагожи мәктәбләрин мүәллимләри дә чох фајдалана биләрләр.

Расим ҺӘСӘНОВ,
филолокија елмләри намизәди.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ САДӘ ЧҮМЛӘ СИНТАКСИСИНИН ПРОБЛЕМЛӘРИ

Азәрбајчан дилчилијиндә синтаксис нә гәдәр чох ишләнмиш саһәләрдән олса да, һәлә бир сыра проблемләр тамамилә тәдгиг едилмәмишдир. Синтаксис дилин ән јухары сәвијјәси олдуғу үчүн бурада һәр һансы бир ваһидин тәһлили заманы дикәр сәвијјәләрә мәхсус коммуникатив әлагәләри нәзәрә алмамаг мүмкүн дејил. Бунунла јанашы, синтаксисдә мә'на анлајышы да башлыча јер тутур. Беләликлә,синтактик сәвијјә үчүн хас олан бу ики амил елә бир вәһдәт тәшкил едир ки, бунларын бирини дикәриндән тәчрид етмәк чәтиндир.

Дилчиликдә синтактик ваһидләрә аид ики аспектин вәһдәтинин тәдгиги синтактик сәвијјәнин өјрәнилмәсиндә јени истигамәт кими гијмәтләндирилмәлидир. Мүасир дилчилијимиздә бу истигамәтә даир бир сыра мејлләр мөвчуд олса да, онун бүтөвлүкдә арашдырылмасы мәсәләси индијә кими һәлл едилмәмиш галырды. Севиндиричи һалдыр ки, дилчилијимиз үчүн олдугча актуал вә јени олан бу мәсәләнин арашдырылмасы кәнч вә исте'дадлы дилчи, филолокија елмләри намизәди К. М. Абдуллајевә нәсиб олмушдур. Онун 1983-чү илдә «Елм» нәшријјаты тәрәфиндән чап едилмиш «Азәрбајчан дилиндә садә чүмлә синтаксисинин проблемләри» адлы монографијасы илә, демәк олар ки, синтаксисин ән мүасир проблемләринә даир јени бир истигамәт ачылыр.

Китаб дөрд фәсилдән ибарәтдир. Синтактик ваһидләрин коммуникатив хүсусијјәтләринин арашдырылмасына һәср едилмиш биринчи фәсилдә синтактик етимолокија вә типолокија аспекти башлыча јер тутур. Бу фәсилдә ән садә информасија васитәләри вә онларын тәкамүлү барәдә бәһс едилир. Мә'лум олур ки, мүасир нитгимиздә бизим үчүн ән ајдын вә асан көрүнән чүмлә конструксијалары функсионал коммуникативлик бахымындан мүрәккәб бир инкишаф јолу кечмишдир. Азәрбајчан дили чүмлә конструксијаларынын тәкамүлү түрк дилләринә мәхсус ганунаујғунлуглар әсасында инкишаф етсә дә, һәр бир дилин өзүнәмәхсус чәһәтләринә ујғун шәкилдә бунларын арасында синтактик диференсиаллыг да мөвчуддур. Демәли, бир дил аиләсинә мәнсуб дилләрдә мүхтәлифлик олдуғу кими, башга системли дилләрдә даһа чох фәргләрин олачағы да тәбиидир. Мүәллиф мәсәләнин бу чәһәтинә диггәт јетирәрәк јери кәлдикчә, Азәрбајчан дилинә гоһум олан вә олмајан дилләрдә садә чүмлә конструксијасынын инкишафы илә әлагәдар олан мүлаһизәләрә дә диггәт јетирир.

«Чүмләнин грамматик үзвләнмәси» адланан икинчи фәсилдә функсионал-коммуникативлик аспекти диггәти чәлб едир. Бурада башлыча олараг чүмлә үзвләри барәдә данышылса да, онлар садәчә олараг садаланмыр, бу үзвләри мејдана чыхаран вә сәчијјәләндирән амилләр диггәт мәркәзинә чәкилир. Мәсәлән, чүмләнин баш үзвләри дедикдә, һәр бир мәктәб шакирди дә билир ки, бурада мүбтәда вә хәбәр һаггында сөһбәт кедир. Лакин бу әсәрдә мәһз нә үчүн мүбтәда вә хәбәрин баш үзвләр, дикәрләринин икинчи дәрәчәли үзвләр ролунда чыхыш етмәсинин әсас хүсусијјәтләри ајдын мәнтиги дәлилләр вә конкрет фактларла шәрһ едилир.

Үчүнчү фәсил чүмләнин актуал үзвләнмәси проблемләринә һәср едилмишдир. Дилчилик әдәбијјатындан мә'лум олдуғу кими, чүмләдә информатив характердән асылы олараг үзвләрин функсијасы дәјишә биләр. Бу һалда мүхтәлиф гүтбләр тәшкил едән грамматиклик вә информативлик бахымындан ејни чүмләдәки үзвләр бир-биринә ујғун кәлмир. Мәсәлән, грамматиклик бахымындан тәһлил едилән чүмләдә мүбтәда әсас үзв олдуғу һалда, информативлик сәчијјәләнән актуал үзвләнмә просесиндә мүбтәда доминант олмаја да биләр. Беләликлә, информасија мәгсәдиндән асылы олараг, бу вә ја дикәр үзв доминант мөвгејинә кечә биләр.

Мәтнин синтактик тәһлили мәсәләләринә һәср олунмуш дөрдүнчү фәсилдә дә мүәллифин орижинал фикир вә мүлаһизәләри илә гаршылашырыг. Фәсилләрин һәр бири мүстәгил бир башлыг олса да, бу проблемләр, демәк олар ки, силсилә шәклиндә бир-бири илә бағлыдыр.

Әсәрдән али вә орта мәктәб мүәллимләри, тәләбәләр вә елми ишчиләр истифадә едә биләрләр. Китабын рус дилиндә нәшри онун истифадә даирәсини даһа да кенишләндирир.

Мүбариз ЈУСИФОВ,
Фазил ӘҺМӘДОВ,
филолокија елмләри намизәдләри.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

МӘКТӘБДӘ ВАҺИД НИТГ РЕЖИМИНИН ҺӘЈАТА КЕЧИРИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Бу китабчада мәктәбдә ваһид нитг режимини елми әсаслар үзәриндә тәшкил етмәјин вә һәјата кечирмәјин оптимал јоллары көстәрилир, мәктәбин, ајры-ајры фәнн мүәллимләринин гаршысында дуран конкрет вәзифәләр шәрһ олунур.

Мәктәбдә ваһид нитг режимини һәјата кечирмәклә әлагәдар габагчыл тәчрүбәнин үмумиләшдирилмәсинә китабчада хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бә'зи мәктәбләрин тәчрүбәсиндән кәтирилән нүмунәләр практик бахымдан чох әһәмијјәтлидир. Мәсәлән, шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинә верилән тәләбләрлә әлагәдар хүсуси плакатлар, стендләр тәртиб олунмасы мәсләһәт көрүлүр. Конкрет бир нүмунә:

«Шифаһи чавабларa верилән әсас тәләбләр.

1. Мүәллимин суалларына битмиш чүмләләрлә там чаваб верин.
2. Фикринизи ардычыл шәкилдә изаһ един.
3. Дедикләринизи мисалларла, фактларла әсасландырын.
4. Чаваб верәркән нитгинизин, еләчә дә тәләффүзүнүзүн дүзкүнлүјүнә диггәт јетирин.
5. Китаб чүмләләри илә дејил, өз сөзүнүз, өз чүмләләринизлә вә учадан чаваб верин».

Төвсијәдә ваһид нитг режими илә әлагәдар мәктәбин үмуми тәдбирләриндә, фәнн методбирләшмәләриндә мүзакирә едилмәси мәсләһәт көрүлән мәсәләләрин, мә'рузәләрин сијаһысы верилмишдир. Шүбһәсиз, бу да практик әһәмијјәти бахымындан диггәти чәлб едир.

Мә'лумдур ки, һазырки мәрһәләдә мәктәбләримизин чохунда шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафы саһәсиндә апарылан ишләрин гејри-гәнаәтбәхш олмасы чидди нараһатлыг төрәдир. Методик төвсијәдә бу мәсәләјә хүсуси олараг тохунулмуш вә нөгсанлары арадан галдырмағын конкрет јоллары көстәрилмишдир. Шакирдләрин нитгиндә интонасија вә тәләффүз нормаларыны көзләмәкдә һансы чәһәтләрә даһа чох диггәт јетирмәјин вачиблији практик бахымдан инандырычы шәкилдә әсасландырылмыш вә дүзкүн нәтичәләр чыхарылмышдыр.

Нәһајәт, гејд етмәк лазымдыр ки, методик төвсијәнин сонунда верилмиш «Азәрбајчан дили орфоепијасынын башлыча гајдалары» адлы һиссә, нечә дејәрләр, чох јеринә дүшмүшдүр. Буну мүәллифин өз сөзләри илә әсасландырмағы даһа мүнасиб һесаб едирик: «Орфографија гајдаларына аид мәнбәләри (әдәбијјаты) һәр бир савадлы шәхс асанлыгла әлдә едә билир: елә буна көрәдир ки, орфографик гајдалара бәләд олмајан савадлы адама тәсадүф етмәк чәтиндир. Лакин е'тираф едәк ки, һәр савадлы адам, о чүмләдән дә һәр мүәллим орфоепија гајдаларына кифајәт дәрәчәдә бәләд олмур. Бу, мүәјјән мә'нада, лазыми әдәбијјат әлдә етмәјин чәтинлији илә дә бағлыдыр. Буну нәзәрә алараг орфоепија гајдаларыны орта мәктәбин тәләбләри бахымындан һазырладығымыз систем үзрә мүәллимләрә тәгдим етмәји фајдалы һесаб едирик» (сәһ. 20).

Шүбһә етмирик ки, проф. Ә. Әфәндизадә тәрәфиндән јазылмыш бу методик төвсијәјә мүәллимләримиз бөјүк мараг көстәрәчәк вә ондан өз практик ишләриндә фајдаланачаглар.

Заһид КӘРИМОВ,
педагожи елмләр намизәди.

АЛИ МӘКТӘБЛӘРИН РУС ГРУПЛАРЫНДА АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИ

«Маариф» нәшријјаты бу јахынларда В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллимләри Һ. Балыјев вә С. Гасымованын «Али мәктәбләрин рус групларында Азәрбајчан дили тә'лими» адлы китабыны чапдан бурахмышдыр.

Китаб али мәктәб мүәллимләри вә тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Вәсаитдә икинчи дил тә'лиминин нәзәри вә практик мәсәләләри илә әлагәдар мөвчуд әдәбијјат тәһлил олунмуш, мүәјјән үмумиләшдирмәләр апарылмышдыр.

Методик вәсаит ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссә «Али мәктәбләрин рус групларында Азәрбајчан дили мүәллимләри үчүн методик көстәришләр» адланыр. Бурада икинчи дил тә'лиминин ганун, принсип вә тәләбләрини мүәјјәнләшдирмәјин практик әһәмијјәтиндән, интерференсијаја әсасланма ганунунун психоложи көкләриндән, ана дилиндән газанылмыш билик вә вәрдишләрә әсасланмагдан, дил материалларынын синтактик әсасда верилмәсиндән, дил тә'лими үчүн мәтнләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә ихтисасын нәзәрә алынмасындан бәһс едилир.

«Али мәктәбләрин рус групу тәләбәләри үчүн әлавә дил материаллары вә мәтнләр» адлы икинчи фәсилдә фонетика, морфолокија вә синтаксис үзрә материаллар дәрс нүмунәләри шәклиндә верилмишдир. Фонетикаја вә грамматикаја аид билик, бачарыг вә вәрдишләрин мәнимсәдилмәси үчүн чалышмалардан истифадә олунмушдур.

Методик вәсаитдә тәбиәт елмләри факүлтәләринин тәләбәләри үчүн дә Азәрбајчан дилиндән мәтн нүмунәләри верилмишдир. Бу нүмунәләр әсасән, Азәрбајчан јазычыларынын әсәрләриндән сечилмишдир.

Икинчи дилин тә'лими бахымындан китабын әһәмијјәти бөјүкдүр. Ондан рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрси дејән мүәллимләр дә истифадә едә биләрләр.

Ә. АББАСОВ,
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

Scanned with CamScanner

1983-чү ИЛДӘ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МАТЕРИАЛЛАР

Баш мәгалә

№ сәһ.

Бөјүк достлуг 1 3

Карл Марксын анадан олмасынын 165, вәфатынын 100 иллији

Мәммәдов Ш. — Марксизм баниләринин фолклора даир фикирләринин өјрәдилмәси мәсәләләри 1 6

В. В. Мајаковски—90

Әлијева З. — В. В. Мајаковскинин «Совет паспорту» ше'ринин тәдриси һаггында 2 3

Методика вә иш тәчрүбәси

Абдуллајев З. — Шакирдләрдә ифадәли оху техникасы үзрә бачарыг вә вәрдишләрин инкишаф етдирилмәсинә даир 1 23
Аббасов Б. — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин әмәксеварлик тәчрүбәсиндән 2 25
Абдулов Р. — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы тәчрүбәсиндән 2 23
Агајев Е. — Сөзләри мәншәчә фәргләндирмәк бачарыгларынын ашыланмасы тәчрүбәсиндән 3
Агајев Н. — Фәндахили әлагәдән истифадә тәчрүбәсиндән . . 3 30
Баһарлы М. — Мүасирлик әсас амилдир 1 32
Баһарлы М. — Әдәбијјат дәрсләриндә фәндахили вә фәнләрарасы әлагә јарадылмасы тәчрүбәсиндән 3 37
Багыров А. — Естетик тәрбијәнин ашыланмасы имканлары һаггында 3 23
Бәхтијаров Г. — X синифдә Һ. Чавидин «Сәјавуш» әсәринин тәдриси һаггында 1 19
Гафаров Һ. — Фе'ли сифәтин тәдрисиндә шакирдләрин фикри фәаллығыны инкишаф етдирмәјин бә'зи мәсәләләри 1 17
Гурбанов В. — Сөз бирләшмәләри тәдрисинин бә'зи мәсәләләри . 2 9
Әлијева Ч. — Синтактик тәһлил фразеолокизмләр үзәриндә ишин тәшкили васитәләриндән бири кими 1 9
Әфәндијева А. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә үслуби чалышмаларын апарылмасы тәчрүбәсиндән 2 27
Зәрбәлијев И. — IV—VII синифләрдә С. Вурғунун әсәрләринин дили үзәриндә апарылан ишләрә даир 2 19
Казымова С. — Чүмләнин гејри-һәмчинс тә'јинләри вә онларын тәдрисинә даир 2 21
Магсудов Е. — Фонетиканын тәдрисиндә фолклор нүмунәләриндән истифадәјә даир 1 13
Мәммәдов А. — Етимоложи тәһлил лингвистик тәһлилин новләриндән бири кими 2 29
Мәммәдова Ч. — Шакирдләрин тәрбијәсинә комплекс јанашма тәчрүбәсиндән 3 33

№ сәһ.
Микајылов К. — Лексиканын тәдрисиндә үслубијјәт үзрә апарылан ишләр 3 19
Новрузов Р. — «Вагиф» драмында шәхс адлары 3 12
Рзајев Т. — Јухары синиф шакирдләринә әдәби тәнгид габилијјәтинин ашыланмасы јоллары һаггында 2 14
Һәмзәјев М. — «Орфографик сајыглыг» вә онун ашыланмасы јоллары һаггында 3 3
Һәсәнов Б. — Әдәбијјат дәрсләриндә синифдәнхарич оху материалларындан истифадә тәчрүбәсиндән 1 32
Һәсәнов Ф. — Иншa үчүн материал топламаг вә ону системә салмаг бачарыгларынын формалашдырылмасы 3 7
Һәсәнов М. — Азәрбајчан дилиндән мүхтәлиф бөлмәләрин әлагәли тәдриси һаггында 3 16

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Әлизадә Ә. — Сурдопсихолокија вә нитгин инкишафы һаггында 2 36
Әһмәдов Б. — Дил тә'лиминин хүсуси методлары илә дидактиканын үмуми методлары арасындакы гаршылыглы әлагәјә даир . . 1 36

Нәзәри гејдләр

Абдуллајева Н. — Заман мүнасибәтли синтактик конструксијалар һаггында 2 42
Алхасов К. — Интерференсија васитәсиз нитгин бир нөвү кими 2 48
Багыров Ә. — Сајларын үслуби хүсусијјәтләри 3 47
Вәлијев Е. — Азәрбајчан дилинә рус дилиндән кечән сөзләрин сөздүзәлтмә имканлары һаггында 1 44
Әһмәдов Ф. — Сөзләрин лексик-семантик инкишафы һаггында 2 45
Әһмәдов Ч. — Классик әдәбијјатын тәдрисиндә мусиги әсәрләриндән истифадәнин бә'зи методик имканлары 3 50
Мухтаров Һ. — Дилләрин достлуғу 3 42
Тағыјева С. — Мүасир Азәрбајчан дилиндә өртүлү-ачыг һечалар 1 46
Шүкүров С. — Сәмәд Вурғунун педагожи фәалијјәти һаггында 1 48

Бәдии әсәрләрин дили

Тејмурова Е. — Чүмләнин мәгсәдә көрә нөвләриндән истифадәнин үслуби хүсусијјәтләринә даир 1 41

Методик ирсимиздән

Бәкташи И. — Гәванди—әдәбијјә 1 54
Нәчәфова С. — Бир өмрүн ишығы 3 55

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдриси

Мәммәдова Н. — Мәтнин охусу үзәриндә ишин башлыча истигамәтләри һаггында 1 52

Дидактик материаллар

IX—X синифләр үчүн имла мәтнләри 1 59

Бизим иш јолдашларымыз

Аббасов Ә. — Јарым әсрлик мүәллим өмрү 3 59
Гарашов В. — Доғма дилә мәһәббәтдә 2 50

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

№ сəh.

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијиндән

Шакирдләрин шифаhи вә јазылы нитгинә, јазы ишләринин апарылмасы вә дәфтәрләрин јохланмасына верилән ваhид тәләбләр . 2 53

Редаксијанын почтундан

Мәктублардан сәтирләр 2 33
Мүәллимләримизин иш тәҹрүбәләриндән сәтирләр 3 61

Консултасија

Суаллара ҹаваб 2 62
Әфәндијев Ә. — Фолклор hаггында китаб 2 64
Әфәндизадә Ә. — Суаллара ҹаваб 3 63

Бу китаблары охујун

Талыбова Г. — Авропа мәншәли сөзләрин лүғәти 1 63
Һүсејнова С. — Омонимләр лүғәти. «Ганадлы сөзләр» hаггында китаб 1 63

Баш редактор: **Зәhра ӘЛИЈЕВА.**

Редактор: **Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.**

Редаксија hеј'әти: **Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әhмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәhимова, А. Тәhмасиб.**

Техники редактор вә корректор: **Ж. Мустафајева.**

Јығылмаға верилмиш: 4.10.83. Чапа имзаланмыш: 30.01.84. Кағыз форматы: 70×108$^{1}/_{16}$=2,0 кағыз вәрәги. Кағыз: тип № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,0 физики чап вәрәги. 5,6 шәрти чап вәрәги. 5,6 мүәллиф вәрәги.
ФГ 11568. Сифариш 7583. Тираж 13890.

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы шәhәри, Низами күчәси, 58. Телефонлар: 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәhәри, Азәрбајҹан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.

Scanned with CamScanner